บรรณานุกรม

ภาษาไทย

1. เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

หอสมุดแห่งชาติ แผนกอักษรโบราณ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 136 เรื่องพระราชกระแสเล่ากาเรื่องชาวนอกประเทศเล่ากาไทยตื่นยุกับเรื่องขุดคลอง จ.ศ.1218 พ.ศ.2400.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. สบ 2 19/3. เรื่องสำเนาจดหมายสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพถึงนักพระองค์มัลลิกา วินิจฉัยเรื่องพระร่วง.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. สบ 2 56/2 เรื่องบันทึก ร่างพระราชประวัติรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394--2411.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ต 49/8 เรื่องหนังสือพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 วันที่ 7 ตค. จศ.117.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 ศ 5/5 เรื่องพระยาพิไสยขออนุญาตคัดบทร้องต่างๆ ในพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 6 สำหรับนักเรียนหัดร้องเพื่อพิมพ์เป็นเล่ม 31 สค. 2468 - 12 ตค.2468.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 บ 12/30 เรื่องพระยากำจัดผู้ว่าลพบุรีขอรูปพระร่วงไปหล่อ 24 มี.ค. 2460 - 7 มค. 2467.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 บ 12/30 เรื่องหนังสือตอบรับผู้ว่าลพบุรี ขอรูปพระร่วงไปหล่อ.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 ม 36ก/6 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาเทพอรชุน พระยาอุทัยมนตรี และพระยาธรรมสุดราช วันที่ 8 มิ.ย. รศ.131.

2. หนังสือ

กรมวิชาการ. ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา. กรุงเทพมหานคร : กระทรวงศึกษาธิการ, 2513.

กรมศิลปากร. กฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด อุดมศึกษา (แผนกการจัดพิมพ์), 2521.

กรมศิลปากร. พระราชพงศาวดารเหนือ. (จัดพิมพ์เนื่องในการพระราชทานเพลิงศพท่านเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดี (มรว.มูล ดารากร), 2501.

กรมศิลปากร. เรื่องพระร่วงเที่ยวเมืองพระร่วง คำอ่านและคำแปลจารึกสุโขทัย สุภาษิตพระร่วงไตรภูมิพระร่วงฉบับหอสมุดแห่งชาติ. กรุงเทพมหานคร : ศิลปาบรรณาคาร, 2504.

กรมศิลปากร. วรรณกรรมสุโขทัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พัฒนาศึกษา, 2528.

กรมศึกษาธิการ. พงศาวดารพิสดาร เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร : พิศาลบรรณนิติ, 2445.

กรมศึกษาธิการ. พระพุทธจริยา เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร : อักษรนิติ, 2448.

คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515.

กริสโวลด์, เอ.บี. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม. แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2508.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. "ตำนานพระแก้วมรกต" ในเรื่องราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4. (พิมพ์พระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี, 2505).

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. "พระพุทธบุษยรัตน์" ในชุมชนพระบรมราชาธิบายในรัชกาลที่ 4 หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วีรธรรม, (พิมพ์เป็นบรรณาการงานพระราชทานเครื่องตั้งฝังและหีบบรรจุศพอาจารย์พรรณา ชโนดม, 2512).

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย. (พิมพ์เนื่องในงานฉลองครบรอบ 34 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2521).

จุลจักรพงศ์, พระองค์เจ้า. เจ้าชีวิต. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2525.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดารกับเรื่องราชประเพณีการตั้งมหาอุปราช. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 โปรดให้ตีพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรพินท์เพ็ญภาคย์, 2479).

ชาญวิทย์ เกษตรศิริและสุชาติ สวัสดิศรี. ปรัชญาประวัติศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2527.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. ชีวิตและผลงานของเทียนวรรณ และกศร. กุหลาบ. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธีรนันท์, 2522.

ชุมนุมเรื่องเกี่ยวกับสุโขทัย (ภาค 1). (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิงแส บุรีสราธิการ, 2498).

แถมสุข นุ่มนนท์. ย้งเตริก์รุ่นแรก รศ.130. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เรืองศิลป์, 2522.

ทิพากรวงษ์, เจ้าพระยา. กิจจานุกิตย์. ธนบุรี: โรงพิมพ์สุทธิสารการพิมพ์, 2508.

ทิพากรวงษ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2503.

ทิพากรวงษ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2503.

ทิพากรวงษ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

ทิพากรวงษ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

เทพ สุนทรศารทูล. วิจัยข้อเท็จจริงเรื่องศิลาจารึกอักษรไทยพ่อขุนรามคำแหง. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พระนารายณ์, 2534.

ธนิต อยู่โพธิ์. บันทึกเรื่องหนังสือจินดามณี, จินดามณี เล่ม 1-2, บันทึกจินดามณีและจินดามณี ฉบับพระเจ้าบรมโกศ .พระนคร : บรรณาคาร, 2514.

นคร พันธุนรงค์. การศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและประวัติศาสตร์ยุคก่อนศตวรรษที่ 11. (โครงการตำรามหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, พิษณุโลก, 2520).

นิธิ เอียวศรีวงศ์ การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2522.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา. กรุงเทพมหานคร : บรรณกิจ, 2503.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. ปากไก่และใบเรือ. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2527.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525.

ตำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯกรมพระยา. ความทรงจำ. 2450-2486 พระนคร : ศิลปาบรรณาคาร, 2514.

ตำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา พระราชประวัติสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสวยราชย์. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1 พ.ศ.2394-2400. กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2503.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2506.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 37. กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2512.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38. กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2512.

ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1. กรุงเทพมหานคร : คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2521.

ประพัฒน์ ตรีณรงค์ ชีวิตและงานของอัศวพาหุ (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนคร : วัฒนาพานิช, 2501.

ประยุทธ์ สิทธิพันธ์. ดามรอยพระพุทธเจ้าหลวง. กรุงเทพมหานคร: สยาม, 2514.

ประยูร ภมรมนตรี. ชีวิต 5 แผ่นดินของข้าพเจ้า. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2518.

เปลื้อง ณ นคร. ประวัติวรรณคดีไทย สำหรับนักศึกษา. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2515.

ปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา ขอมและไทยโบราณ อักษาจารึกในเสาศิลา ณ เมืองสุโขทัยและอภินิหารการประจักษ์. กรุงเทพมหานคร : คณะอนุกรรมการมรดกของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2534.

ปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. "เรื่องราชประวัติในรัชกาลที่ 4 โดยความย่อ" ในราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในรัชกาลที่ 4 . (พิมพ์พระราชทานเพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าประดิษฐาเสรี, 2503).

ปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. สิลิตพระราชพงศาวดารเหนือ. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายธวัชชัย เตกะนันท์, 2510).

พระคลัง(หน), เจ้าพระยา. พงศาวดารรามัญ เรื่องราชาธิราช. พระนคร : ศิลปบรรณาคาร, 2512.

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, 2511.

พิริยะ ไกรฤกษ์. จารึกพ่อขุนรามคำแหง การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ศิลปะ กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2532.

เพ็ญศรี ดุ๊ก. การต่างประเทศกับเอกราชและอำนาจอธิปไตยของไทย ตั้งแต่สมัยรัชกาล 4-สิ้นสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม. กรุงเทพมหานคร : เจ้าพระยาการพิมพ์, 2527.

พุ่ม, คุณ เพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรธนากร, 2414. (พิมพ์แจกในงานพระกฐินพระราชทานมหาอำมาตย์โท หม่อมเจ้าเณร ณ วัดปากน้ำ, 2464).

ฟลีต, เยเรเมียส์ ฟัน. พงศาวดารฉบับวันวลิต แปลโดย วนาศรี สามนเสน กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523.

มนต์ชัย เทวัญวโรปกรณ์. พลิกประวัติศาสตร์สุโขทัย. กรุงเทพมหานคร : เจ้าพระยาการพิมพ์, 2526.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ. ตำนานเสือป่า. กรุงเทพมหานคร : สหประชาพาณิชย์, 2522.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระบาทสมเด็จพระ. เที่ยวเมืองพระร่วง. พระนคร : โรงพิมพ์พุกูลกิจ, 136.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. บทละครพูดคำกลอนเรื่องพระร่วง. กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2533.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. "พระบรมราโชวาทพระราชทานแก่คณะเสือป่าที่สโมสรเสือป่า เมื่อวันที่ 21 พฤศจิกายน 2457" ใน วาทะพระมงกุฎ. กรุงเทพมหานคร : ธรรมเสรี, 2506.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. รวมเรื่องพระร่วง. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฎราชวิทยาลัย, 2521. (มูลนิธิมหามกุฎราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์โดยเสด็จกุศล ซึ่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าเพ็ชรรัตนราชสุดาสิริโสภาพัณณวดี ทรงบำเพ็ญในวันคล้ายวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2521).

ราชสกุลวงศ์. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2512.

"ลายพระหัตถเลขา พระนางเจ้าสุขุมาลย์มารศรี ถึงเจ้าฟ้าบริพัตร (พระโอวาทแด่พระโอรสเมื่อเสด็จไปยุโรป รศ.114 (พ.ศ.2437)." พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเขษมใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถสมเด็จพระปิตุฉาเจ้าสุขุมาลย์มารศรีพระอรรคเทวี. (ในงานพระเมรุ จอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าบริพัตรพันธ์ กรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต, 2493).

วันรัตนะ, สมเด็จพระ. สังคีติยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายาพระธรรมวินัย . แปลโดย พระปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์). กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, 2521. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระอุบาลีคุณูปมาจารย์(กมระเถระ)

วอลเตอร์. เอฟ, เวลลา. แผ่นดินพระนั่งเกล้า. แปลโดย นิจ ทองโสภิต พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514.

วิทย์ วิศทเวศย์. ปรัชญาการศึกษาไทย 2411-2475. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมาการการศึกษาแห่งชาติ, 2528.

สายชล วรรณรัตน์. ประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2525.

สมเกียรติ วันทะนะ. ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย. กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.

สมบัติ จันทรวงศ์และชัยอนันต์ สมุทวณิช. ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย. กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523.

แสง มนวิทูร, รตท., แปล ชินกาลมาลีปกรณ์. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์แด่ นายกี นิมมานเหมินทร์ เนื่องในวันเปิดตึกคนไข้พิเศษ "นิมมานเหมินทร์-ชุติมา" ในโรงพยาบาลนครเชียงใหม่ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2510).

สุกัญญา ตีรวนิช. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการหนังสือพิมพ์ . กรุงเทพมหานคร : ช่วนพิมพ์, 2532.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับประชาชน. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2524.

สุทธิลักษณ์ อาพันวงค์. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว . กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2528.

สุพรรณ มานน. ประวัติศาสตร์การประพันธ์นวนิยายไทย. กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2514.

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. ความคิดที่ขัดขวางและส่งเสริมประชาธิปไตยของไทย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรสาสน์, 2529.

"หนังสือพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ฉบับวันที่ 27 กันยายน รศ.114." พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, 2524. ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพัดถเลขา และหนังสือกราบบังคมทูลเจ้าพระยาสุเรนทราธิบดี.

แอ็บบ็อต โลว์ มอฟแฟ็ท. แผ่นดินพระจอมเกล้า. แปลโดย นิจ ทองโสภิต กรุงเทพมหานคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2502.

อุดม รุ่งเรืองศรี. เทวดาพุทธ(เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง).
เชียงใหม่ : ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษย์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2523.

3. บทความจากวารสาร

ธงชัย วินิจจกุล. "ความเป็นชาติไทย, ผลผลิตของนิยาม", จดหมายข่าวสังคมศาสตร์ 11 (พฤษภาคม - กรกฎาคม 2532).

"บทความเรื่องพระร่วง." หนังสือที่ระลึกงานเทศกาลนมัสการปฐมเจดีย์ วัดพระปฐมเจดีย์ (7-9 เมษายน 2532).

ปริตดา เฉลิมเผ่า, กออนันตกูล. "เค้าโครงความคิดในการศึกษานิยายปรัมปรา." วารสารธรรมศาสตร์ 14 (มิถุนายน 2533) : 45-80.

มนตรี อุมะเชนี. "บ่อเกิดแห่งลัทธิชาตินิยมของรัชกาลที่ 6." วารสารเกษตรศาสตร์(สังคม) 5 (2527).

ยุภา ชุมจันทร์. "พระบรมราโชวาทในการใช้ลัทธิชาตินิยมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว." จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์ 3 (เมษายน-มิถุนายน 2519).

ล้อม เพ็งแก้ว. "พ่อขุนรามคำแหงไม่ได้แต่งสุภาษิตพระร่วง." ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ (พฤศจิกายน 2528).

4. วิทยานิพนธ์

กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย. สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

จันทรรัตน์ ประวาลปัทม์. การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 และ รัชกาลที่ 6. สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.

ทรงศรี อาจอรุณ. การแก้ไขสนธิสัญญาว่าด้วยสิทธิสภาพนอกอาณาเขตกับประเทศมหาอำนาจในรัชสมัยของพระสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2502.

นันทนา วัฒนสุข. บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณะเจ้าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เกี่ยวกับการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา. สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516.

ปิยนาถ บุนนาค. แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ชำ บุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5. สาขาวิชาการปกครอง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

ภัชราพร ช้างแก้ว. พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6. สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530

มานิตย์ นวลละออ. สัญลักษณ์ทางการเมืองไทย : ศึกษาเฉพาะกรณีการใช้สัญลักษณ์ทางการเมืองในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม (พศ.2481-2487). สาขาวิชาการปกครอง. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วิทยานิพนธ์ดุษฎีบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.

มัทนา เกษกมล. การวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์เรื่องการเมืองและการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (พศ.2453-2468). สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517.

มฤมล ธีรวัต. พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

สายชล วรรณรัตน์. พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พศ.2325-2352). สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

สุมินทร์ จุฑางกูร. การกล่อมเกลาทางการเมืองโดยใช้แบบเรียนแสดงเป็นสื่อในสมัยรัชกาลที่ 5. สาขาวิชาการปกครอง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

อัจฉราพร กมุทพิสมัย. กบฏ ร.ศ. 130 : ศึกษากรณีการปฏิรูปทางการปกครองและกลุ่ม"ทหารใหม่". สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

อรรถจักร สัตยานุรักษ์. ความเปลี่ยนแปรของสำนึกทางประวัติศาสตร์และการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4-2475. สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.

5. รายงานผลการวิจัย

พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี. ธนประสิทธิพัฒนา. การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ (พศ.2325-2394). ทุนวิจัยรัชดาภิเษกสมโภช จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

6. เอกสารประกอบการสอน

สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ. เอกสารอัดสำเนาประกอบการสอนวิชาอารยธรรม มหาวิทยาลัยรังสิต. บทที่ 2 และ บทที่ 3.

7. คำสัมภาษณ์

พระสุเทพ ฐิติญาโณ วัดมหรรณพาราม, วันที่ 20 มิถุนายน 2535.

ภาษาต่างประเทศ

ภาษาอังกฤษ

Books

Bowring, Sir John 1977. The Kingdom & People of Siam. Kuala Lumpuer & Bangkok : Oxford University Press, Duang kamol Book House.

Fritz Stern(ed). 1972. The varity of History. From Voltair to Present (2nd-ed).

Tudor, Henry. 1972. Political Myth. London : Mac million.

ภาคผนวก

(ก)

ขอมและไทยโบราณ

อักษรจารึกในเสาศิลา ณ เมืองสุโขทัย

พระเจ้าวรวงศ์เธอ

กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงนิพนธ์

ตีพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณ เมื่อ พ.ศ. 2427

เรื่องความในอักษรเขมรที่จารึกลงไว้ในเสาศิลาสี่เหลี่ยม 5 ก้า สูงศอกคืบเศษนี้ เสาศิลานั้นประดิษฐานอยู่ ณ เมืองสุโขทัย ศรีสัชนาลัยเป็นเมืองหลวงฝ่ายเหนือ แต่เดิมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งยังทรงผนวชได้เสด็จประพาส ณ หัวเมืองฝ่ายเหนือได้รับเสาศิลาทั้งสองหลักมายังกรุงเทพฯ แล้วโปรดให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตแปลเป็นภาษาไทย ได้ความว่าดังนี้ เมื่อครั้งมหาศักราช 1269 ศกกุน พระบาทสมเด็จพระกัมรเตงอัญศรีธรรมราช เป็นพระมหาอุปราชอยู่เมืองศรีสัชนาลัย เป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระกัมรเตงอัญลือไทยเชษฐ เมืองสุโขทัย พระมหาอุปราชทราบว่าพระบิดาประชวรหนักพระองค์จึงยกพยุหแสนยากรเป็นกระบวนทัพมา แต่ ณ วันขึ้นห้าค่ำเดือนแปด ถึงเมืองสุโขทัย วันขึ้น 8 ค่ำเสด็จพระราชดำเนินทัพเข้าประตูเมืองทิศพายัพ ปราบศัตรูหมู่ปัจจามิตร ประหารชีวิตผู้คิดมิชอบเสร็จ เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติแทนพระราชบิดาที่สวรรคต มุขมนตรีขีพ่อพราหมณ์ ตั้งพระราชพิธีอภิเษกแล้วถวายพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้ากัมรเตงอัญศรีสุริยพงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช พระองค์เสวยราชสืบพระราชวงศ์สนององค์พระบรมราชชนกต่อมาแต่มหาศักราช 1276 ศกมะเมีย มีพระกมลราชหฤทัยดังน้ำในมหาสมุทรและสาคร พระองค์ทรงพระกรุณาแก่ราษฎรยิ่งกว่าพระราชบุตรมนตรีและประชาราษฎรจะเอาพระวิญญาณกะทรัพย์และอวิญญากะทรัพย์มาถวายพระองค์ พระองค์บ่มิได้รับ กลับแนะนำชี้แจงแสดงธรรมให้เอาไปทำการกุศลเกื้อหนุนในพระศาสนา ฝ่ายชาวเมืองก็มีศรัทธาเลื่อมใส พากันมานั่งฟังคำสั่งสอนของพระองค์ และปรารถนาจะเล่าเรียนวิปัสสนา พระองค์ท่านก็ตั้งพระทัยสั่งสอนสรรพสัตว์ทั่วทุกคนท่านมิได้ปรารถนายินดีสิ่งอามิส คิดแต่จะแนะนำสัตว์ที่ต้องทุกข์ให้ได้ความสุขในปรโลก ถึงกาลเวลาในปัจจุบันนั้นถ้าราษฎรในขอบขันทสีมาบางพวกที่มี

ความผิดติดอยู่ในเวรจำจองต้องโทษราชทัณฑ์นั้น ก็ทรงพระกรุณาบริจาคพระราชทานทรัพย์ช่วยไถ่ถอนแผ่นดินฟื้นทุกข์ แล้วก็โปรดให้ไปทำมาหากินตามภูมิราชสมบัติ รักษาไพร่ฟ้าประชาราษฎรด้วยพระมหากรุณาปรานี ดังนี้ กิตติศัพท์กิตติคุณก็เป็นที่เล่าลือพระเกียรติยศปรากฏขจรระบือไปในนานาประเทศน้อยใหญ่ทั่วทิศานุทิศ ชนทั้งปวงในด้าวแดนทุกทิศก็มีจิตชื่นชมนิยมพระบารมี ชักชวนกันมาพึ่งพระบารมีโพธิสมภาร บันดาลผนดกต้องตามฤดู จนธัญญาหารและพืชพันธุ์ผลไม้บริบูรณ์ทั่วหน้า ประชาราษฎรเป็นสุขสโมสรประชุมในเมืองนั้น ฝูงราษฎรมิได้เป็นทาสทาสาหามิได้ เป็นไทยพลเรือนทั้งสิ้นเป็นสุโขทั้งเมือง เหตุนั้นนามเมืองจึงปรากฏว่าเมืองสุโขทัย(คือไทยเป็นสุข) กับหมู่ปรปักษ์ปัจจามิตรก็ไม่คิดประทุษร้าย เกรงพระเดชานุภาพด้วยพระเกียรติยศเป็นที่สรรเสริญทั่วประเทศ ครั้งนั้นมีพระโองการสั่งให้มุขอำมาตย์สร้างพระราชคฤหเหมปราสาทนพศูล(ปราสาทเก้ายอด) และพระราชมณเฑียรสถานพระพิมานจัตุรมุขแล้วไปด้วยศิลาและอิฐปูน ให้เป็นแก่นสารถาวรประกอบขจิตด้วยสรรพรัตนาแนกโสภาคย์พิจิตร เสร็จสมพระราชประสงค์พระองค์นำบาตรเต็มไปด้วยมุขปายาสประเคนพระสงฆ์เถรานุเถรในพระมหาปราสาทพระสงฆ์ทำภัตรกิจ เสร็จแล้วทรงอภิเษกสมณพราหมณาจารย์ตปสีย์ติสงฆ์ทั้งหลายเผดียงให้มาเล่าเรียนพระไตรปิฎกและศึกษาซึ่งศิลปศาสตร์วิชาการต่าง ๆ ในบริเวณมหาปราสาทนั้น และพระองค์ทรงทราบวิธีอันอัฐมีบูรณมีอามาสี เพ็ญดับและเดือนอาสาฬหสำหรับเข้าพรรษาและอธิกามาสออธิวาร ซึ่งจะมีจรมาและมีเป็นปรกติก็ดี พระองค์ทรงพระอนุสรณ์คำนึงถึงฤดูกาลไม่ถูกต้องตามลัทธิพระพุทธศาสนา จึงทรงทำตาราหวาทศมาสเป็นเดิม ไม่มีนักปราชญ์ประเทศใดจะเสมอพระองค์ได้ ครั้งหนึ่งมีรับสั่งให้ใช้ราชบุรุษไปอาราธนาพระเจดีย์และพระมหาเจดีย์มาประดิษฐานในเมืองแล้ว โปรดให้สร้างพระมหาธาตุสถูปปรางค์ใหญ่องค์หนึ่ง แล้วสร้างพระอารามในที่พระมหาธาตุนั้นพร้อมด้วยอุโบสถวิหารการเปรียญเสนาสนะพระสงฆ์บริบูรณ์ แล้วหล่อพระพุทธปฏิมากรด้วยทองสำริดบริสุทธิ์เท่าพระองค์ท่านไว้เป็นพระประธานในพระอุโบสถ จึงพระราชทานนามอารามว่า (สังฆาวาสวิหาร) {ทุกวันนี้ชาวเหนือเรียกว่าวัดสังกวาด} อธิบายพระองค์มีพระราชประสงค์พระโพธิญาณในอนาคตกาล และปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าเพื่อจะนำสรรพสัตว์ให้พ้นจากสังสารวัฏไปสู่พระนิพพานในอนาคตกาล แล้วทรงหล่อรูปพระศรีอริยพระองค์หนึ่งประดิษฐานไว้ในพระวิหารคดทิศใต้ในอารามครั้งหนึ่งตรัสสั่งนายศิลปินช่างหล่อให้หล่อพระรูปพระนเรศวร พระมเหศวร พระวิษณุกรรม รูปพระเมศวรดาบส พระศรีอริยดาบสทั้งห้ารูปนี้ประดิษฐานไว้ในหอเทวาลัยมหาเกษตรพิมานไว้เป็นที่นิพัทธบูชา ณ ตำบลป่ามะม่วง พระองค์ทรงเล่าเรียนพระพุทธวจนะไตรปิฎกธรรมชำนิชำนาญ โดยพระสูตรพระวินัยพระอภิธรรมโดยโลกา

จารย์ทรงทรมานพระองค์สั่งสอนยติพราหมณ์ตปศิร์ทรงพระราชบัญญัติคัมภีร์ศาสตราคมเป็นปฐมธรรมเนียม ทั้งแปลโชยติสศาสตร์ คติ ตาราหินปาฏิบทมาส สุริยคาสจันทรคราสยังหาเสร็จ พระองค์ทรงพระปรีชาโอฬาริกวิรคุณานุคุณ ไม่มีผู้ใดในสยามประเทศจะเสมอพระองค์ พระองค์อาจเลือกสรรพิจารณาให้ทราบถนัดแน่ในอธิกมาสทินวารนักษัตรสังเกตฤดูโดยธรรมประสิทธิ์ สมเด็จบรมบพิตรอาจถอนจะยกเป็นปีเดือนตามศิลปะคณนา อนุสิทธิ์ศักดิ์พระคัมภีร์ทุกมาตรามิได้เคลื่อนคลาดเลย เสด็จเสวยราชสมบัติในกรุงศรีสัชนาลัยสุโขทัยราชธานีได้ 22 ปี ลุมหาศักราช 1283 ศกฉลูสมเด็จพระบรมบพิตรดรัสใช้บัณฑิตในอาราธนาพระมหาสามีสังฆราช อันกอปรด้วยศิลาจริยนุวัตรทรงพระไตรปิฎกจบ มีศิลปศาสตร์รอบรู้กระบิลตำรับฉบับโบราณจารย์ครบทุกประการอันประเสริฐซึ่งสถิตย์อยู่จันทรเขตในประเทศเกาะสังกาทวีปสิงหลภาษา มาสู่กรุงศรีสัชนาลัย พระองค์จึงมีรับสั่งให้ศิลปินนายช่างให้ปลูกกุฏิวิหาร ณ ระหว่างป่ามะม่วงอันมีในทิศประจิมเมืองสุโขทัย นายช่างได้ทำที่ราบคาบปราบภูมิภาคเสมอแล้วเทรายเกลี่ยตามที่ตามทางราวกับพระวิษณุกรรมมาเนรมิตก็ปานกัน เมื่อได้สมเด็จพระสังฆราชผู้เป็นมหาเถรกับพระภิกษุสงฆ์หลายองค์มาแต่สังกาทวีปนั้น พระองค์ก็สั่งให้อำมาตย์มุขมนตรีผู้ใหญ่น้อย และราชตระกูลทั้งหลายแต่ล้วนเป็นชายนำเอาดอกไม้ธูปเทียน หมาก ข้าวตอก ธงต่าง ๆ ไปรับทำการสักการบูชาตลอดชลมารค สถลมารค ตั้งแต่เมืองท่าเรือทะเลมาทางบกแต่เมืองเชียงทอง เมืองจันทร์ เมืองพราน เมืองวาน ตลอดถึงเมืองสุโขทัย ครั้งนั้นพระองค์รับสั่งให้อำมาตย์ นักการกวาดพระราชมรรคาสถลมารค ตกแต่งพระทวารทิศบูรพาไปจนพระทวารทิศประจิมต่อป่ามะม่วง ซึ่งปลูกกุฏิสถานมโหฬารเกษมไว้รับสังฆราชนั้น ครั้งนั้นพระองค์ทรงบริจาคพระราชทรัพย์จะนับมิได้ ประดับประดาราชมรรคาเป็นที่เกษมสำราญไพบูลย์เสร็จแล้ว จึงอาราธนาพระมหาสามีสังฆราชจำพรรษาสิ้นไตรมาส ครั้นออกพรรษาแล้วพระองค์ทรงตั้งมหกรรมการฉลองพระพุทธรูปสาริดที่หล่อเท่ากับองค์นั้น ทรงประดิษฐ์ไว้กลางเมืองสุโขทัยโดยบูรพาทิศด้านพระธาตุนั้น พระองค์ทรงฟังพระธรรมเทศนาทุกวัน ตั้งแต่ขึ้นค่ำหนึ่งถึงสิบห้าค่ำ คิดพระราชทรัพย์ที่บริจาคถวายบูชาธรรม วันหนึ่งทองคำชั่งสิบตำลึง เงินชั่งสิบตำลึง อุฬารภัตรเครื่องราชูปโภคต่าง ๆ อย่างละสิบสลาวิจรเกศ หมากประจำกัณฑ์สี่บาท เงินและเครื่องกระยาหารไทยทานทั้งหลายนานาอเนกประการ เมื่อออกพรรษาลุอัฐมีพุธวาร บุนัพสุฤกษ์ ณ ค่ำวันนั้น พระองค์สมาทานศีลเป็นดาบส บวชเฉพาะเนตรพระสุพรรณปฏิมากร อันประดิษฐานบนพระมณเฑียรซึ่งเสด็จทำสักการบูชาเป็นเนืองนิตย์ แล้วจึงอาราธนาพระมหาสามีสังฆราชและพระภิกษุเถรานุเถระทั้งปวงขึ้นบนเหมปราสาทราชมณเฑียร พระองค์ละราชสมบัติออกพรรษาเป็น

สามเณร เมื่อจะขอศีลนั้นพระองค์เสด็จยืนขึ้นยกพระหัตถ์อัญชุลีนมัสการพระพุทธสุพรรณปฏิมากรและพระไตรปิฎกกับพระเถรานุเถระ แล้วทรงตั้งสัตยาธิษฐานว่าเดชะกุศลแต่หนหลังและผลบุญที่อาตมาบรรพชาอุปสมบทต่อพระบวรพุทธศาสนาคราวนี้อาตมาไม่ปรารถนาสมบัติอินทร์พรหม และจักรพรรดิสมบัติ หามิได้ปรารถนาเป็นองค์พระพุทธเจ้านำสัตว์ข้ามไตรภพนี้เทอญ อธิฐานดังนี้แล้วจึงรับสรณคมน์ต่อพระอุปัชฌาย์ ขณะนั้นแผ่นดินไหวทุกทิศเมืองสุโขทัย ครั้นทรงผนวชแล้วเสด็จลงจากพระมหาสุวรรณเหมปราสาท ทรงไม้ท้าวจรดจรดลด้วยพระบาทราชดำเนินไปปามะม่วง ขณะประดิษฐานฝ่าพระบาทลงยังพื้นธรณีปถพีก็หวั่นไหวยิ่งทั่วทุกทิศทินวารเข้าพรรษาจันทร์นั้น จึงเสด็จออกเสวยพระราชโภชนะ ขณะนั้นไม่ควรเลยสรรพไม่เสบยเสพย์นานาอากาศดาษสุริยาเมฆาจันทรปราปต์ ดาราฤกษ์ทั้งปวง ยิ่งกว่าทุกวันด้วยฉะนั้น จึงเสด็จออกบรรพชาเป็นภิกษุ ณ ระหว่างพุทธสีมานั้น ขณะนั้นนาคราชหนึ่งซึ่งอยู่โดยบูรพาทิศเมืองสุโขทัยนั้น ยกพังพานขึ้นสูงพันคนแปรดาไปเฉพาะปามะม่วงนั้น เห็นลอยผุดพลุ่งกลางอากาศลงต่อแผ่นดิน อนึ่ง เวลานั้นได้ยินเสียงระฆังดนตรีดุริยางค์ไพเราะไกลโสตของชนเป็นอันมาก จะคณนาพันมิได้แต่บรรดามหาชนที่มาสโมสรสันนิบาตในสถานที่นั้นย่อมเห็นการอัศจรรย์ประจักษ์ทุกคน เหตุด้วยเสด็จออกทรงบำเพ็ญพระบารมีเมื่อทำอัษฎางคิกศีลเมื่อฤดูคิมหันต์ไม่มีผนด้วยอำนาจศีลและความอธิษฐานพระบารมีด้วย ปถพีก็ประวัติกัมปนาทหวาดหวั่น เทพธาราวิรุฬหกก็ดกลงมาในฤดูแล้ง แสดงอัศจรรย์สรรเสริญซึ่งสร้างพระบารมี นักปราชญ์ราชบัณฑิตจึงจดหมายโดยวิจิตรจารึกลงไว้ให้ถ้วนถี่ ในเสาศิลานี้ เพื่อจะให้เป็นพระเกียรติยศปรากฏต่อไป ณ ภายภาคหน้า ลำดับนั้นบรรดามนตรีอำมาตย์โหราราชบัณฑิตวิทยาจารย์เศรษฐีมหาศาลราชประยูรวงศานุวงศ์จำนงจิตพร้อมกันประชุมเชิญพระองค์ให้ลาผนวช สมเด็จพระบรมบพิตรตรัสให้ประชุมพระสงฆ์เถรานุเถระทั้งปวง ปรึกษาพร้อมกันกับพระราชประยูรวงศานุวงศ์และเสวกามาตย์ในสันถาคารสถานชื่อสันหติศาลา เห็นพร้อมยอมแล้วพระองค์ทรงพระกรุณาแก่สรรพสัตว์บรรพชิต เพื่อจะให้รู้ธรรมเนียมลาผนวช แล้วพระองค์ก็ออกพระโอษฐ์เป็นพระคาถาเปล่งวาจาลาผนวช ผลัดผ้ากาสาวพัสตร์ทั้งปวงแล้ว พระองค์ก็ทรงเครื่องราชกกุธภัณฑ์อนัตราชูปโภคสำหรับกษัตริย์ เสวกามาตย์ราชกวีมนตรีทั้งหลายตั้งการอภิเษกอีกครั้งหนึ่ง แล้วถวายพระนามใหม่ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้ากัมรเตงอัญศรีมหาธรรมิกราชาธิราช เจ้าแผ่นดินกรุงศรีสัชนาลัยสุโขทัย ครั้งนั้นสาธุชนทั้งหลายบรรดาที่มีจิตเลื่อมใสศรัทธาต่อทางธรรมก็มาวิงวอนให้พระองค์ท่านช่วยแนะนำสั่งสอนไปทางธรรมที่เป็นคุณเป็นประโยชน์ในอนาคตกาล ภายหลังพระมหาสามีสังฆราชถวายพระนามเพิ่มเติมเข้าอีกว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้ากัมรเตงอัญศรีตรีภพธรณี

ชิตสุริยโชติมหาธรรมราชาธิราชเจ้าสุโขทัย ครั้งนั้นพระองค์ทรงระลึกถึงพระเชษฐาเมืองศรีสัชนาลัยจะเสด็จนิพพุทพลไป ครั้งนั้นราษฎรในเมืองสุโขทัยสยบแสยงเสียใจด้วยพระองค์จากพระนคร เมื่อราษฎรเป็นดังนั้นจึงอัญเชิญพระพุทธรูปทองคำมาแต่เมืองจันทรเขต มาประดิษฐานไว้ในเมืองสุโขทัย สนองพระองค์พระชนกถวายพระนามพระพุทธรูปทองคำนั้นว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้ากัมรเตงอัญเลไทย ผู้เป็นพระบรมราชชนกอภิเกให้เป็นอธิบดีอยู่ ณ เมืองสุโขทัยมอบเวรราชสมบัติ และราชการทั้งปวงให้อำนาจทำนุบำรุงราษฎรแล้ว พระองค์ท่านเสด็จดำเนินพลไปปราบปรามเมืองหนึ่งชื่อศรีจุฬามลราชมหานคร ตั้งอยู่ทิศพายัพเมืองศรีสัชนาลัย เสด็จทอดพระเนตรตามระยะสถลมารคไป เห็นว่าทางลำบากยากแก่ราษฎรไปมาค้าขายจึงทรงพระกรุณาโปรดให้รี้พลขุดคลองทำถนนทางหลวง ตั้งแต่เมืองสุโขทัยมาจนถึงเมืองศรีสัชนาลัยและเมืองน้อยเมืองใหญ่ ทำทางน้ำทางบกแวะเวียนไปหว่างทางใหญ่ เป็นการบุญสนองคุณพระราชบิดาแล้วทรงพระกรุณาตั้งขุนด่านหมื่นด่าน คุมไพร่พิทักษ์รักษาอย่าให้คนต่างด้าวชาวต่างแดนหลบหนีข้ามเขตแดนไปได้ และอย่าให้เป็นทางเปลี่ยวมีโจรผู้ร้ายมาทำอันตรายแก่ราษฎรที่ไปมาค้าขาย เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นอัศจรรย์ก็ให้จดหมายจารึกลงไว้ในเสาศิลา เพื่อให้คนภายหลังรู้แจ้งประจักษ์พระบารมีและพระเกียรติยศของ พระบาทสมเด็จพระเจ้ากัมรเตงอัญศรีดรีธรณีชิตโชติมหาธรรมิกราชาธิราชเจ้าแผ่นดินเมืองสุโขทัย อนึ่ง เราท่านทั้งหลายไม่เคยเห็นเป็นการประจักษ์อัศจรรย์ ดังนั้นครั้นมายลพบเห็นแล้ว ต่อหูต่อตาคนทั้งบ้านทั้งเมือง อนึ่ง สังฆราชามหาเถรเป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกมาแต่สังกาทวีป สถิตย์อยู่พระสีโทลโดยทักษิณป่ามะม่วงไว้คำสรรเสริญพระเกียรติยศซึ่งเสด็จผนวชบำเพ็ญพระบารมีนั้น ได้อัศจรรย์หลายประการจึงจดหมายเหตุจารึกลงไว้ในเสาศิลาในระหว่างพัทธสีมา ณ ป่ามะม่วง โดยประจิมทิศเมืองสุโขทัยนี้

เรื่องความในหนังสือเขมรซึ่งจารึกอยู่ที่เสาศิลานั้น สิ้นเนื้อความแต่เพียงนี้

เสาศิลาอีกเสา 1 อยู่ใกล้เคียงแท่นแผ่นศิลาที่ว่ามาข้างต้นนั้นแล้ว แต่เสาศิลาต้นนี้มีเป็นอักษรไทยโบราณชาวเหนือ รูปอักษรก็ไม่เหมือนอักษรไทยทุกวันนี้ รูปคล้ายหนังสือย่อแต่ว่าประสมสระข้างหลังทุกสระ สระเบื้องบนลากข้างหามีไม่ประหลาดนัก ถึงเช่นนี้ก็ยังมีผู้อ่านเอาความได้โดยมาก คนอ่านถูกต้องกันเป็นที่เชื่อไว้ใจได้จึงได้แปลความในเสาศิลา อ้างถึงแท่นศิลาที่ว่าไว้ข้างต้นนั้น ความในเสาศิลาระบุแสดงชี้แจงแรกบัญญัติตั้งต้นเหตุหนังสือนี้ขึ้นในเมืองสุโขทัย ครั้งนั้นเมืองสุโขทัยยังไม่เป็นเมืองกษัตริย์ ยังเป็นเมืองประเทศราชอยู่ เจ้าเมืองสุโขทัยชื่อขุนรามคำแหง พ่อขุนรามคำแหงเป็นผู้ฉลาดได้คิดเปลี่ยนรูปอักษรไทยโบราณสระด้วย คิดทำเป็นรูปอักษรไทยทุกวันนี้ขึ้นเป็นเดิม จึงได้จดหมายเหตุจารึกลงไว้ในเสาศิลาว่าดังนี้

มหาศักราช 1214 ศกปีมะโรง พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัยได้ปลูกต้นดาลนี้ได้ 14 ปีจึงให้ช่างถากกระดานศิลาตั้งหว่างกลางไม้ตาลนี้ อันเดือนดับเดือนเอก 8 ค่ำ วันเดือนเต็มทั้ง 8 อันฝูงปู่ครูเถรมหาเถรขึ้นนั่งเหนือกระดานศิลา สวดธรรมแก่อุบาสกฝูงทวยจาศีล หากมิใช่สวดธรรม พ่อขุนรามคำแหงเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัยขึ้นนั่งเหนือกระดานศิลา ให้ฝูงทวยบุตรเจ้าบุตรขุนบุตรหมื่น ฝูงถือบ้านถือเมือง กะทันวันเดือนดับเดือนเต็มท่านแต่งช้างเผือกกระพัดลยางย่อมพร้อมงามทั้งซ้ายขวาชื่อรูจาคริ พ่อขุนรามคำแหงขึ้นขี่ไป ณ ที่อรัญญิกพ่อขุนรามคำแหงนี้เป็นบุตรพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ท่านเป็นขุนเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ทั้งพม่ากาวลาวและไทยใหญ่และไทยน้อยเมืองใต้หล้าฟ้าดร ทั้งนครไทยสงฆ์ไทยเขาอ้ายข้างของมาขึ้นมากมูล ลุมหาศักราช 1209 ศกปีกุน พ่อขุนเมืองให้บุตรเอาพระธาตุออกตั้งให้ชนชาวด้าวชาวแดนทั้งหลายเห็น จะได้ชื่นชมทำสักการบูชาบำเรอแก่พระธาตุ ได้เดือนหนึ่งกับหกวันจึงเอาลงฝังไว้ในกลางเมืองศรีสัชนาลัยก่อสร้างพระเจดีย์เหนือทดเข้า แล้วจึงตั้งเวียงผานครศิลปราการล้อมพระธาตุเข้าสามด้านแล้วเมื่อก่อนลายหนังสือไทยนี้ย่อมมีขึ้น เมื่อมหาศักราชได้ 1205 ศก ปีมะเมีย พ่อขุนรามคำแหงหาใสไว้ใจและใส่ลายหนังสือไทยนี้ จึงมีขุนผู้ใส่ใจพ่อขุนรามคำแหงนั้นหายากเป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลายไม่ หากเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลายให้รู้บุญรู้ธรรมแท้ แต่คนอันมีในเมืองไทยพ่อขุนรามคำแหงด้วยรู้ด้วยหลักด้วยแกล้ว ด้วยหาญด้วยแข็งด้วยแรงหาคนใดจะเสมอหามิได้ พ่อขุนรามคำแหงอาจปราบปรามฝูงข้าศึกมีเมืองออกกว้างขวางทั้งหลาย พ่อปราบเมืองด้าวตะวัน

ออกตลอดด้าวสรหลอง สองแควอุบาจรสรดาสรโขงสรแก้วสรฟ้า กระทั่งแม่น้ำของถึงเวียงจันทร์ เวียงคำตลอดฝั่งเวียงผาเวียงหลวงเป็นถิ่นที่นั้นแล้วเบื้องตะวันตกปราบตลอดขณะที่พระบางพระบึง แพรกสุพรรณบุรีราชบุรีเพชรบุรีชุมพรไชยาตลอดนครศรีธรรมราช สงขลาบุรีศรีสมุทรตามขอบฝั่งทะเลตะวันตก เป็นด้าวแดนฝั่งสมุทรแล้ว เบื้องตะวันออกทะลุเมืองจันทบุรีศรีสมุทร และเมืองกำปอด เมืองแอด เมืองบางคาพะดี ฝั่งสมุทรทะเลห้าเมืองเป็นด้าวเป็นแดนแล้ว เบื้องหัวนอนทิศเหนือตลอดเมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองพล้อ เมืองพ้ม เมืองชวา เมืองท่า เมืองเงิน เมืองเถิน กระทั่งถึงฝั่งแม่น้ำของเป็นแดนด้าวแล้ว พ่อขุนรามคำแหงปลูกเลี้ยงผูงลูกบ้านลูกเมืองนั้นช่วยด้วยธรรมทุกคน ลูกบ้านลูกเมืองประชาด้าวประชาแดนทำไร่ทำนาค้าขายบริบูรณ์ กินอิ่มนอนหลับอยู่บ้าน เฝ้าเมืองพร้อมเพรียงกันทั้งมวล ท้ายบ้านหัวเมืองปราศจากศัตรูหมู่สงคราม

เรื่องความนี้มีในหนังสือไทยโบราณชาวเหนือที่จารึกไว้ในเสาศิลานี้ มีมหาศักราช แก่กว่ามหาศักราชเรื่องในหนังสือเขมรที่จารึกไว้ในเสาศิลาอักษรเขมรนั้น

เรื่องพ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัยนั้นนานก่อน 64 ปี เก่ากว่าเรื่องพระเจ้ากัมรเดงอัญศรี พระเจ้าแผ่นดินเมืองสุโขทัยเก่ากว่า 64 ปี ข้อความมีในเสาศิลาทั้งสองนั้นแสดงด้วยเรื่องผู้ครองเมืองสุโขทัยทั้งสอง อายุเสาศิลาตั้งแต่จารึกหนังสือไทยโบราณชาวเหนือนั้นมาจนถึงปีมะโรงสัมฤทธิศก เป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตนั้น อีกอายุเสาศิลานั้นได้ 585 ปี อายุเสาศิลาตั้งแต่จารึกหนังสือเขมรนั้น มาจนถึงปีมะโรงสัมฤทธิศก เป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตนั้น คิดอายุเสาศิลานี้ได้ 521 ปี ต้นพุทธศักราชตั้งในปีมะเส็งต้นมหาศักราชตั้งในปีเถาะ ต้นมหาศักราชตั้งในปีเถาะ ต้นจุลศักราชตั้งในปีกุล พุทธศักราชตั้งก่อนมหาศักราช 121 ปี มหาศักราชตั้งก่อนจุลศักราช 560 ปี ทุกวันนี้มหาศักราชไม่ได้ใช้ในราชการยังใช้อยู่แต่พวกโหร จุลศักราชใช้แพร่หลายในกิดติมราวาสและราชการ พุทธศักราชใช้แต่ในกิดติสมณะซึ่งจะแสดงพุทธวจนะมราวาสก็ใช้บ้าง แต่ที่จะพูดถึงการในภาษาบาลีต้องใช้พุทธศักราช มากกว่าจุลศักราช 1181 ปี จะชี้ตัวเลขศักราชทั้งสามอย่างให้เห็นแต่โดยสังเขป เมื่อปีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตนั้น พระพุทธศักราชล่วงได้ 2411 ปี มหาศักราชล่วงได้ 1791 ปี จุลศักราชล่วงได้ 1230 ปี ศักราชทั้งสามอย่างใช้ทั่วในนรชนที่เมืองสัมมาทิฐิ ดุจไทย ลาว เขมร มอญ พม่า ข่า กระเหรี่ยง พราหมณ์ สิงหล ฮินดู หรือชาติอื่นอีก หลายอย่างต่างภาษาที่อยู่ใกล้เคียงในพระเทศพุทธภาษิตนั้น

ศักราชสามอย่างนี้	เที่ยงธรรม
อยากที่ชนสามัญ	จักแจ้ง
ไทยถือว่าสำคัญ	กลเลข
แยบยลเก่าแกล้ง	กล่าวอ้างเป็นเฉลิมฯ

(ข)

อภินิหารการประจักษ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมประปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงนิพนธ์

ตีพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณ เมื่อ พ.ศ. 2400

สารบัญเรื่องต้น	บอกแถลง
เดิมแรกผนวชแสดง	กล่าวชี้
จนถึงท่านจุติแปลง	ภพเคลื่อน
จรจากพิภพนี้	ย่อมล้วนอัศจรรย์
ราชประวัติเรื่องต้น	จักแถลง
แต่เหล่ากัมรเตง	ทั่วหล้า
ทำจิตรที่เคลือบแคลง	ดรงต่อ
คุณท่านเหมือนตรงหน้า	แต่ผู้ยินฟังฯ

เริ่มความแรกทรงผนวช ดังได้ทราบมาดังนี้ เมื่อพุทธศาสนากาลล่วงแล้วนั้นโดยปี ได้ 2367 พรรษา จุลศักราชที่สังเกตใช้มาในประเทศนี้ เป็นปีที่ 1186 ปีวอก ฉศก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม เสด็จออกทรงผนวช ประทับแรมอยู่ในวัดมหาธาตุ สามวัน ทรงปฏิบัติอุปัชฌาวัตรตามควรแก่วินัยนิยมแล้ว จึงเสด็จขึ้นไปจำพรรษา ณ วัดสมอราย ครั้นได้ทรงทราบว่า สัทธิสมถะ นั้นมากมุลวุ่นวายไปด้วยสัมโมหะวิหาร เหมือนกับยืมจมูกท่านมาหายใจ จะพูดจาอันใดก็เป็นแต่อ้างคติ เช่นอาจิณกับปิกา ว่าท่านผู้ใหญ่เคยทำมาอย่างนี้ไม่แจ้งแสดงชี้เหตุออกมา ให้เห็นจริงได้ ถือแต่สัทธิของตนนั้นดันดื้อไป มิได้รู้ว่าผิดแลชอบ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปัญญาทรงสังเวช เหนื่อยหน่ายขึ้นมาด้วยเหตุนั้น จึงได้เสด็จกลับลงมาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุปรารถนาจะทรงเล่าเรียนพุทธวจนะพระไตรปิฎก ครั้นทรงไต่ถามศึกษาถึงข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่ได้มีมาแต่โบราณ ก็ได้ทราบว่าศาสนวงศ์นั้นอันตรธานมาแต่กรุงเก่าแล้ว กับได้ทรงเห็นอาจารวิบัติ ของสมณเหล่านั้น ไม่น่ามาชื่น

ความเสื่อมใส จึงได้ทรงพระปรารถนาสังเวชพระทัยด้วยการศาสนา คือ วงศ์บรรพชาอุปสมบท เห็นว่าเป็นของมีรากเหง้าอันเน่าผุไม่มีมูลที่จะเป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อมใส สลดพระทัยในการที่ทรงเพศเป็นบรรพชิต เห็นว่าจะเป็นอันหลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิตดูไม่สมควร ครั้นเวลากลางวัน วันหนึ่ง เสด็จเข้าไปบรรทมกลางวัน ในอุโบสถวัดมหาธาตุทรงตั้งสัจกิริยาอธิษฐานบูชาแด่ศาสนารุกขเทวดา ด้วยธูปเทียนมาลาทั้งสี่ทิศแปดทิศ ว่าข้าพเจ้านี้อุทิศต่อพระผู้มีพระภาคย์ออกบวชด้วยความเชื่อความเสื่อมใส มิได้เพ่งต่ออามิสสิ่งหนึ่งสิ่งใดมีลาภยศความสรรเสริญ เป็นต้น ถ้าวงศ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาแต่พระสุคตทศพล ยังมีอยู่เหลืออยู่ ณ ประเทศใดทิศใด ขอให้ได้ประสบหรือ ได้ยินข่าวให้ได้ในสามวันเจ็ดวัน ถ้าไม่เป็นดังนั้นข้าพเจ้าจะเข้าใจว่าศาสนาวงศ์นั้นสิ้นแล้ว ก็จะสึกเป็นมราวาสไปรักษาศีลห้า ศีลแปดตามสมควร

ครั้นล่วงไปประมาณสองวันหรือสามวัน ครั้งนั้นมีพระรามัญเถรองค์หนึ่ง เป็นผู้ฉลาดในวินัยรู้พุทธวจนะ ชำนาญในอักขรุจจารณวิธี มากล่าวศาสนาวงศ์แสดงชี้ให้เกิดความเสื่อมใส ท่านจึงได้รับเอาวินัยวงศ์นั้นไว้เป็นข้อปฏิบัติสืบมาในธรรมยุติกนิกาย ในศักราช 1187 ปีระกาสัปตศก แล้วเสด็จมาอยู่ ณ ที่นั้น ทรงเล่าเรียน พุทธวจนะปริยัติธรรมแตกฉาน จนเห็นว่าสิ้นวิชาที่อาจารย์จะพึงแสดงแล้ว แต่นั้นทรงอนุเคราะห์สงฆ์สอนกุลบุตรผู้มีศรัทธาให้เล่าเรียนศึกษาทั้งกลางวันแลกกลางคืนมิได้ย่อหย่อน ทรงสั่งสอนในข้อวินัย-วัตรแลสุดต้นตะ ปฏิบัติต่าง ๆ ให้สมอ้างกับธรรมวินัยเป็นมหัศจรรย์ ครั้งนั้นกุลบุตรที่มีศรัทธาก็เกิดความเสื่อมใส เข้ามาบรรพชาประพฤติ ตามมีขึ้นเป็นหลายองค์

ครั้นศักราช 1191 (2) ปีฉลูเอกศกทรงพระดำริเห็นว่าในที่นั้น ไม่เป็นที่สบายเพราะเจือปนระคนไปด้วยอลัชชี ไม่เป็นที่ควรจะประพฤติพรหมจรรย์ จึงเสด็จกลับขึ้นไปยังวัดสมอรายตั้งคณะนิกาย ให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรที่มีศรัทธา สงเคราะห์แก่คฤหัสถ์ด้วยธรรมกถา อนุศาสโนวาท ในธรรมสวนกาล ประดิษฐานธรรมยุติกนิกายให้รุ่งเรืองแพร่หลายขึ้น ในครั้งนั้นภิกษุสงฆ์ในภายในพรรษา สามสิบหย่อนบ้าง สามสิบเศษบ้างโดยชุกชุม ครั้นอยู่มาทรงพระปรารภขึ้นด้วยเรื่องสีมาว่า การที่ทำทุกวันนี้ก็เป็นการหยาบไม่มั่นคง ไม่สำเร็จด้วยอำนาจสงฆ์เป็นการเนื่องด้วยมราวาสไป คนทุกวันก็ไม่มีใครรู้สีมาลักขณะ โดยพิศดาร ทำเอาตามสัทธิอาจารย์ที่ตนได้เห็นมา ทรงรังเกียจดังนี้จึงให้ขุดก้อนศิลานิมิตในวัดสมอรายนั้นขึ้นดู ก็เห็นว่าเล็กไม่ควรจะเป็นนิมิตได้ทรงสังเวช สลดพระทัยด้วยสีมาพิบัติ จึงสืบหาสงฆ์บริษัทที่อุปสมบทมาแต่โบราณ สีมาที่เขาเล่าว่าเป็นของพระอรหันต์ผูกได้ รูป มาเป็นคณะปรกการกสงฆ์ ให้อุปสมบทกรรมซ้ำอีกครั้งหนึ่งในที่สีมาหน้าวัดสมอรายเมื่อศักราชล่วงไปได้ 1192 ปีขานโทศกอีกครั้งหนึ่ง

ในปีขานั้นสั่งให้ขุนอินทรพินิจเจ้ากรมช่างหล่อ ทำหุ่นพระพุทธรูปหน้าตักศอกเศษหล่อขึ้นองค์หนึ่งจำหลักพระนามว่า พระสัมพุทธพรรณี ครั้ง เมื่อปีเถาะนำมาก ศักราช1193 ได้ไปรับพระเจดีย์หล่อด้วยทองเหลืองมาจากวัดศาลาปูนองค์หนึ่ง แล้วรับสั่งให้ขุนอินทรพินิจเอาเงินหล่อสวมลง สูงประมาณศอกเศษ ที่ตำหนักเก่าวัดมหาธาตุ ครั้นฤดูแล้งเสด็จไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ พระสงฆ์ได้ตามเสด็จไปด้วยหลายรูป ครั้นเวลาค่ำเสด็จขึ้นไปสวดมนต์บนหลานพระ ครั้นสวดจบแล้วจึงทรงอธิษฐานด้วยภาษามคธความว่า ที่เจดีย์สถานนี้ข้าพเจ้ามีความเชื่อความเลื่อมใสว่า คงเป็นของเก่าที่แท้ในเขตแดนสยามนี้ไม่มีที่ไหนที่จะเป็นของโบราณยิ่งขึ้นไปกว่าองค์นี้ไม่มีแล้ว เพราะลวดลายนั้นก็ประหลาดผิดกันกับของทุกวันนี้ จนคนเห็นเข้าไม่รู้จักว่าพระเจดีย์ อีกประการหนึ่งผู้ที่เขาได้ก่อสร้างลงไว้เห็นจะได้บูชนียวัตถุของประณีตอุดมดี ที่ควรจะเชื่อจะเลื่อมใส เขาจึงบริจาคทรัพย์เป็นอันมาก ก่อสร้างลงไว้ให้เป็นของถาวรโตใหญ่มั่นคงตั้งอยู่สิ้นกาลนาน ถ้าพระธาตุของพระผู้มีพระภาคย์หากจะยังประดิษฐานเหลืออยู่ในโลก ก็คงจะมีอยู่ในที่เช่นนี้เป็นแน่ไม่สงสัย ถ้าในเจดีย์สถานนี้มีพระธาตุบรรจุไว้ภายในขออารักษเทพยดาผู้รักษาจงได้แบ่งให้สักสองค์ จะเอาไปบรรจุไว้ในพระพุทธรูปที่หล่อใหม่นั้นองค์หนึ่ง ในพระเจดีย์เงินองค์หนึ่ง ไว้เป็นที่ไหว้ที่บูชาในกรุงเทพฯให้สมควร เพราะว่าในที่นี้ เดี๋ยวนี้ก็เป็นป่าไปเสียแล้ว ไม่ควรจะเป็นที่ไปมาบูชาแห่งมหาชนเป็นอันมาก ขอเทพเจ้าจงได้แบ่งพระสารีริกธาตุให้สององค์เถิด แล้วรับสั่งให้มหาศุขเปรียญเอก นายรื่น มหาดเล็กเอาผอบใส่พานขึ้นไปตั้งไว้ในโพรงพระเจดีย์ด้านตะวันออก

ครั้นเวลาบ่ายจะเสด็จกลับลงมา ไปเชิญเอาผอบลงมาก็หาได้อะไรไม่ ครั้นกลับมาถึงวัดแล้ว ล่วงไปได้ประมาณสักเดือนเศษ พระเนาวรัตน์ องค์หนึ่งซึ่งทรงสร้างไว้เก่ายังดกค้างอยู่ในหอพระวัดมหาธาตุ วันหนึ่งเวลาประมาณบ่ายเศษพระสงฆ์เข้าไปสวดมนต์อยู่ในนั้น สวดไปได้ครึ่งหนึ่งเห็นเป็นควันกลุ้ม ขึ้น สีแดง ๆ กลิ่นหอมเหมือนควันธูป ขึ้นที่ห้องพระพุทธอยู่ควันนั้นก็มากขึ้นมากขึ้น จนพระพุทธรูปนั้นแลดูแดงเหมือนสีนากไป พระสงฆ์ทั้งปวงก็ตกใจลุกเข้าไปดูสำคัญว่าไฟไหม้ขึ้นในนั้นก็หาเห็นอะไรไม่ กลับมานั่งสวดมนต์ไปจนจบ ควันนั้นก็จางไปหายไป ครั้นสวดมนต์จบแล้วออกมาค้นดูว่าใครสุมไฟไว้ที่ไหนก็หามีไม่ ครั้นเวลารุ่งขึ้นไปกราบบังคมทูลให้ทราบ เสด็จลงมาทอดพระเนตรพระพุทธรูป จึงเห็นพระธาตุในนั้นมากขึ้นกว่าเก่าสองค์ จึงรีบรับสั่งถามพระสงฆ์ก็ไม่มีผู้ใดทราบ แล้วรับสั่งถามนายช่าง ผู้รักษาถามเจว่าใครเอาพระธาตุมาใส่ไว้ในนี้บ้าง นายช่างกราบทูลว่าไม่ทราบ จึงลงเห็นพร้อมกันว่า ของนั้นไม่มีเจ้าของเห็นจะมาเองแล้วแปลกกันกับของที่มีอยู่ในกาลทุกวันนี้ องค์นั้นเล็กเท่าพันธุ์ผักกาด สีขาว

เหมือนกับดอกพิกุลสดแล้วมีสีขาวดังสีสังข์จุดอยู่สองแห่งตรงกัน บางคนเห็นว่าตรงกันนั้นดำเข้าไป เหมือนกระดูกปลา บางคนเห็นว่าเป็นแต่จุดอยู่อย่างเดียว พระธาตุสองอค์นั้นเก็บไว้ ในพระเจดีย์สุพรรณผลึก บรรจุไว้ในพระสัมพุทธพรรณี

ครั้นศักราชล่วงไปได้ 1195 ปีมะเส็ง เบญจศก จะเสด็จขึ้นไปประพาสเมืองเหนือ นมัสการเจดีย์สถานต่าง ๆ ครั้นถึง ณ วันเสาร์ เดือน 2 ขึ้น 4 ค่ำ เวลาบ่าย เสด็จออกจากวัดสมอรายจะขึ้นไปเมืองพิจิตร พระธรรมวิโรจ ไปทำการฉลองวัดเขาลูกช้าง บ้านร่าย แขวงเมืองพิจิตร ประทับแรมไปตามระยะทาง เมื่อ ณ วันอังคารเดือน2 ขึ้น 7 ค่ำ ประทับอยู่หาดหน้าวัดมหาธาตุเมืองชัยนาท เวลาค่ำฝูงได้ยินเสียงร้องใหญ่คล้ายเสียงช้างทีหนึ่ง ริมฝั่งฟากข้างโน้นตรงเรือพระที่นั่งประทับ ครั้นเวลาเช้าถามชาวบ้านเขาว่าช้างที่นี่ไม่มี เห็นจะเป็นจระเข้ใหญ่มาชื่นชมพระบารมีร้องถวายเสียง เป็นสำคัญ

ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน2 แรม 2 ค่ำ ถึงเมืองพิษณุโลก ประทับอยู่หกวันปิดทองสมโภชพระชินราช วันที่เจ็ดเสด็จออกจากเมืองพิษณุโลก ณ วันพุธเดือน 2 แรม 13 ค่ำ เสด็จไปพระแท่นศิลาอาสน์ กลับมาในเวลาเย็น ณ วันพฤหัสบดี เดือน 2 แรม 14 ค่ำ เสด็จไปวัดพระฝาง ค้างอยู่คืนหนึ่งกลับมาในเวลาเช้าครั้น ณ วันเสาร์ เดือน 3 ขึ้น 1 ค่ำ จะเสด็จไปเมืองสวรรคโลก และ นมัสการพระแท่น อีกครั้งหนึ่งเวลาค่ำประทับศาลาด่านแม่รมัน สองค่ำ ช้างเข้าเดินขึ้นไป จนเวลาค่ำประมาณฝูงเศษ ตำรวจถือคบนำเสด็จไปสัก 5 คู่ เสือใหญ่มาแอบอยู่ ณ ข้างทางห่างสักสองวา พอเสด็จไปถึงตรงนั้นร้องถวายเสียงดังก้องทีหนึ่งแล้วก็หลีกไป เวลาสี่ฝูงถึงเมืองสวรรคโลก ประทับอยู่ ณ วัดเชิงเขา วันสามค่ำ ช้างเข้าลุยข้ามลำน้ำเข้าไปในเมือง ประทับอยู่ในวัดมหาธาตุเมืองสวรรคโลก ข้ามที่วัดน้อย ระหว่างแก่งหลวง กับแก่งยางสักต่อกัน น้ำที่นั้นตื้นลุยข้ามสบายริมฝั่งน้ำนั้นเป็นดินทราย แก่งนั้นเป็นศิลาผุดขวางลำน้ำอยู่ปลาที่นั้นก็ไม่มีเป็นที่น้ำตื้นชาวบ้านก็อดอยากคนขึ้นไปมาก จะเที่ยวซื้อเนื้อปลาอาหารก็ไม่มี ประทับอยู่ในวัดมหาธาตุสี่ราตรี เวลาบ่ายวันที่สอง เสด็จไปประพาสแก่งหลวงว่าจะสรงน้ำ ครั้นไปถึงที่นั้นแล้วรับสั่งให้วิงเวียนไป ก็เสด็จลงบรรทมอยู่ที่ร่มไม้ใกล้แก่งหลวง

ครั้งนั้นปลามาแต่ไหนมากกว่ามากเป็นมหัศจรรย์ ที่ใกล้เสด็จอยู่นั้นปลาตะเพียนใหญ่ ๆ ผุดกระโดดขึ้นตามกอตะไครน้ำ และตามริมตลิ่งมากกว่ามาก คนที่ตามเสด็จไปนั้นจับปลาตะเพียนร้อยใส่หาบได้คนละพวงบ้างคนละหาบบ้างไม่ใคร่เว้นตัว เพราะเป็นคราวอัตคัด ที่ห่างแก่งออกไปสามวาปลากรายแลปลาอื่น ๆ ที่เป็นปลาใหญ่ ๆ ผุดพล่านไปมากกว่ามาก เหมือนปลาในบ่อสระ

เมื่อฤดูแล้งเป็นมหัศจรรย์ ชาวบ้านเหล่านั้นก็ว่าไม่เคยมีอยู่ที่นี่ อดจะดายชาวแพล่องไม้มาติดอยู่ที่แก่งนั้นก็ว่าไม่เคยเห็น พวกที่ไปจับมาย่างกินเป็นเสบียงทั้งทุกกองจนกลับลงมา ครั้นเสด็จกลับเสียแล้ว ปลานั้นก็ไม่มีเหมือนแต่ก่อน นี้ก็เป็นมหัศจรรย์ด้วยพระบารมีอีกอย่างหนึ่ง

ครั้น ณ วันขึ้นหกค่ำ กลับลงมาเรือ เจ็ดค่ำ เวลาเที่ยงถึงท่าธานี เดินขึ้นไปเมืองสุโขทัย ถึงเวลาเย็นอยู่ที่นั้นสองวัน เสด็จไปเที่ยวประพาสพบแท่นศิลา แห่งหนึ่งอยู่ริมเนินประสาท เขาก่อไว้เป็นแท่นหักพังลงมาตะแคงอยู่ที่เหล่านั้นชาวเมืองเขาเคารพสำคัญเป็นศาลเจ้า เขามีมวยสมโภชทุกปีคนเดินกรายทำอคารวะก็ไม่ได้ เกิดเจ็บไข้ไม่สบายเขาห้ามไม่ให้คนกล้ำกรายเข้าไปใกล้ ทอดพระเนตรเห็นเสด็จตรงเข้าไปที่แท่นศิลานั้น พวกกรมการปากสั่นกลัวเต็มทีกราบทูลว่าที่นี่ขลังนัก เสด็จทรงยืนประทับรับสั่งว่าอย่างทำ ๆ แล้ว เสด็จขึ้นทรงนั่งบนแผ่นศิลารับสั่งว่าอยู่ทำไมกลางป่า ไปอยู่บางกอกด้วยกันจะได้ฟังเทศน์จำศีล ครั้นเห็นเงียบสบายอยู่ เมื่อจะเสด็จกลับก็รับสั่งให้ชะลอ ลงมาก่อเป็นแท่นไว้ที่ใต้ต้นมะขามวัดสมอราย กับเสาศิลาที่จารึกเป็นหนังสือเขมรที่อยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นเอามาคราวเดียวกันกับแท่นศิลา ถึงเสาศิลาที่เอาลงมานั้นคิดดูก็เป็นมหัศจรรย์ ดูเหมือนเทพเจ้าในเมืองนั้นจะบันดาลดังจะทูลว่า นานไปท่านจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ มีพระเกียรติยศเกียรติคุณ เช่น พระบาทกัมรเตงอัญ ศรีสุริยพงษรามมหาธรรมราชาธิราช ซึ่งเป็นเอกราชในเมืองศรีสัชนาลัย ดังที่มีในจดหมาย ในเสาศิลาฉะนั้น เพราะเมื่อเสด็จไปประทับอยู่ในเมืองนั้น รับสั่งว่ามาถึงเมืองนี้สบายพระทัยนักดูเหมือนเมืองที่เคยสร้างอยู่มาแต่ก่อนทีเดียว

ครั้นเวลากลางคืนทรงพระสุบินไปว่า ชาวเมืองนั้นทั้งไพร่ทั้งผู้ดีมีบรรดาศักดิ์มาเฝ้ามากทูลเชิญเสด็จจะให้ประทับอยู่ในเมืองนั้นให้นาน ๆ เสาศิลาคิดดูเหมือนเทพยดาจะบันดาลให้เอามา เพราะไม่สามารถที่จะทูลด้วยวาจาให้ทราบได้ จึงบันดาลเป็นปริยาย ให้นำมาเพื่อจะให้รู้ความ เพราะให้เรื่องในหนังสือในเสาศิลานั้นถูกต้องกับรัชกาลที่เป็นไปนี้โดยมาก อันนี้เป็นการคาดคะเน ครั้น ณ วันอาทิตย์เดือน ขึ้น 3 ค่ำ 9 กลับลงมาท่าธานีลงเรือกลับลงมาเมืองพิจิตร ณ วันพฤหัสบดีเดือน ขึ้น 3 ค่ำ 13 ถึงบ้านกะมัง ประทับอยู่ที่นั้นสี่วัน ทำการฉลองวัดเขาลูกช้าง ครั้นเสร็จการที่นั้นแล้ว ถึง ณ วันจันทร์เดือน 3 แรม 2 ค่ำเสด็จไปเมืองกำแพงเพชรหยุดประทับเชิงไกร ถึง ณ วันเสาร์เดือน 3 แรม 2 ค่ำประทับเมืองไตรตรึงษ์ นมัสการพระมหาธาตุดาลเอน แปดค่ำ ถึงเมืองกำแพงเพชรประทับทอดพระเนตรภูมิลำเนา อยู่ที่นั้นสามราตรี ณ วันอังคารเดือน 3 แรม11 ค่ำกลับจากเมืองกำแพงเพชร มานอนบางพุทรา วัน 14 ค่ำ ถึงนครสวรรค์

วันอาทิตย์เดือน 4 ขึ้น 1 ค่ำ ถึงคุ้งสำเภา วันขึ้นสามค่ำเสด็จถึงกรุงเทพฯ

ครั้นถึงศักราช 1198 ปีวอก อัฐศก ณ วันพุธ เดือน 2 ขึ้น 4 ค่ำ เวลา สามโมง 8 บาท เสด็จลงมาประทับอยู่วัดบวรนิเวศ วันนั้นพวกที่มาคอยรับเสด็จดูแห่ (แล) แลเห็นพระอาทิตย์ขึ้นเป็นสองดวง จนเวลาสามโมงเย็นเป็นอัศจรรย์ แสดงเหตุว่าท่านนั้นก็จะได้เป็น พระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่ง เคารพสองรองลาดับแผ่นดินพระนั่งเกล้านี้ต่อไป

ครั้นอยู่มาทรงพระปรารภรังเกียจด้วยสีมาคาบเกี่ยว ว่าที่สามมุขผูกแต่มุขเดียว ไม่ชอบกล จึงทูลขอที่เสียใหม่ทั้งสามมุข ปักขยายออกไปเท่าแนวสงสัยโดยรอบ แล้วชำระถอนสมมติผูกอยู่หลายวัน ได้นำฉันท์ทำกันแต่พระในวัดเป็นการเงียบ ๆ ครั้นล่วงไปสักปีเศษ ในเดือนยี่ ปีระกาทูลขอ ให้เชิญพระชินสีห์ ออกมาจากมุขด้านตะวันตกมาประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถด้านตะวันออกในมุขนั้น เชิญพระพุทธไสยาสน์ไปไว้แทน แต่นั้นทรงพระกรุณาโปรดสั่งสอน บริษัท คฤหัสถ์บรรพชิต ให้เจริญยิ่งขึ้นไป ด้วยข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่สมควรแก่ธรรมวินัย ครั้นนั้นกุลบุตรเกิดความเลื่อมใส พากันมาบวชเรียนมากภายในพรรษกาลมีพระสงฆ์จำพรรษา 150 เป็นอย่างมาก 130 เป็นอย่างน้อย ตลอดมาจนถึงปีระกา

ครั้นเมื่อศักราช 1209 ปีมะแม นพศก สั่งบัวศิลานิมิต ไปเมืองจีนได้เข้ามาทรงพระปรารภจะตั้งนิมิตสมมติสีมาวัดบรมนิวาส จึงให้นำฉันท์พระที่ควรแก่ฉันท์ให้หมดทุกอารามแล้วบรรดาพระที่บวชใน ณ ที่สีมาทุกอาราม ให้มาประชุมกันเป็นสังฆกรรมใหญ่รับสั่งว่าสมมติสีมาวัดบรมนิวาสแล้ว กลับเข้ามาสมมติสีมาวัดเราเสียใหม่ขยายออกไปให้โตให้ควรแก่สังฆกรรมได้ทั้งในโบสถ์นอกโบสถ์ ด้านหน้าเอาต้นจันทน์เป็นนิมิต ด้านหลังเอาเสาศิลาปักเป็นนิมิต ให้มีสัญฐานดังตะโพน

ครั้นถึง ณ วันศุกร์ เดือน 11 ขึ้น 13 ค่ำ จึงได้นำฉันท์ประชุมพระสงฆ์สมมติสีมาวัดบวรนิวาส ครั้นเสด็จแล้วกลับมาประชุมกันสมมติสีมาวัดบวรนิเวศอีกคราวหนึ่ง พอพระสงฆ์ประชุมพร้อมทำสังฆกรรมอยู่เวลานั้นฝนตกลงมาใหญ่ น้ำฝนได้ถึง 350 เซน ที่ไทยสมมติเรียกว่าห่าหนึ่งเป็นอัศจรรย์ เมื่อสมมติสีมาเสร็จแล้วเห็นน้ำฝนนั้นนองชักท่วมถึงเชิงกำแพงแก้ว แต่วัดบรมนิวาสนั้นหาสำเร็จไม่ ต้องกลับออกไปสมมติซ้ำอีกครั้งหนึ่ง เพราะพระพวกหนึ่งนำฉันท์มาทางน้ำด้วยเรือรับสั่งว่าฉันท์ลงถึง ณ ที่สีมาแล้วย่อมระงับไป ให้นำฉันท์เสียใหม่ไปทางบก ได้ไปสมมติกันอีกคราวหนึ่ง ต่อเวลาจวนรุ่งวันนี้ก็ชอบกล ด้วยวัดบวรนิวาสเป็นวัดขึ้น ควรจะสมมติต่อภายหลัง วัดบวรนิเวศเป็นวัดเดิม ควรจะสมมติก่อน เหตุดังนั้นจึงบันดาลเป็น

นี่ว่าด้วยเรื่องสมมติสีมา ต่อไปเป็นเรื่องฝรั่งสังกามิได้จดจำความสังเขปว่า

ครั้งแรก พระปลัดสังเป็นผู้ใหญ่ คุมเครื่องราชบรรณาการออกไปบูชาพระทันตธาตุ ณ เมืองลังกา กลับเข้ามาพาพระสงฆ์ สามเณรและคฤหัสถ์ชาวลังกาเข้ามามากและได้สิ่งของต่าง ๆ มีพระธาตุเป็นต้น มาถวายในแผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าสยาม มีความชอบกลับมาได้เป็นพระสมุทรมุนี

ครั้งที่สอง พระอมราภิรักขิต ยังเป็นรัศ อยู่ ออกไปกับพระสมุทรมุนี มีความชอบในลังกา พระสงฆ์และคฤหัสถ์ชาวลังการักใคร่สรรเสริญมากว่าเป็นพหูสูตผู้ฉลาดในธรรมวินัย

ครั้งที่สาม พระอโนมมุนี ออกไป ชาวลังกากล่าวโทษ บอกเข้ามาเป็นความผิดว่าเป็นคนใจด่วนหงุดหงิด ไม่เห็นแก่ราชการ เขาจะฝากของราชบรรณาการถวายเข้ามาก็จัดหาไม่ทันความพิศดารต่าง ๆ นั้นมีแจ้งที่พระสาสนโสภณ เป็นเจ้าพนักงาน

ครั้นกาลนั้นล่วงไป ๆ ได้ 14 ปีเศษ ถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน 5 ขึ้น 2 ค่ำ ปีกุน แต่ยังอยู่ในโทศกศักราชยังเป็น 1212 เวลาเช้า สองโมงเศษ ท่าอัครมหาเสนาบดี ให้มาเชิญเสด็จไปเสวยราชสมบัติ เสด็จไปประทับอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เวลาค่ำ เจ้าต่างกรมและพระองค์เจ้าผู้ใหญ่ผู้น้อยทำสัจกิริยา สาบานถวายต่อหน้าพระแก้ว และพระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ประชุมกัน 12 รูปเสร็จแล้ว

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน 4 ขึ้น 3 ค่ำ เวลาห้าทุ่ม ทรงลาผนวชต่อหน้าพระราชาคณะฐานะนุกรมเปรียญที่เป็นศิษย์หลวงเดิม30 รูปประชุมกันแล้ว แล้วเสด็จเข้าไปประทับอยู่ ณ พลับพลาดรงหน้าคลังศุภรัตเวลาเช้าเสด็จออกทรงประเคนพระสงฆ์ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม คิดกาลที่ได้แสดงอยู่ในบวรนิเวศวิหาร 14 ปี กับ 86 วัน อนึ่ง ถ้าจะกระจายเป็นโมงวันได้ 5196 กับ 22 โมง ด้วยประการดังนี้

เมื่อถึงวิสาขบูรณมี ดิถีวันพฤหัสบดี เดือน6 ขึ้น15 ค่ำ เวลาย่ำรุ่งแล้วสามบาท ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ณ วันศุกร์ แรก1 ค่ำ เวลาเช้า ทรงตั้งพระราชาคณะ ขุนนาง ข้าราชการ ต่อไปจึงได้พระราชทานนามวัดสมอรายชื่อวัดราชาธิวาสวิหาร เพราะเป็นที่ได้เคยเสด็จสถิตสำราญแต่ก่อนมา

อนึ่ง ชื่อพระปฐมเจดีย์นั้น ก็เป็นที่ได้ทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสมากมาแต่ในกาลปางก่อน จนถึงเมื่อได้พระบรมธาตุเป็นพลวเหตุ ครั้นเมื่อถึงปีชวด เดือนอ้ายจึงได้มีพระบรมราชโองการให้กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ออกไปถ่ายอย่างรูปพระปฐมเจดีย์ของเก่าเข้ามาถวาย โปรดให้สมเด็จพระองค์ใหญ่ออกไปกะการที่สร้างพระปฐมเจดีย์ในศักราช 1214 ปีชวด จัตวาศก เป็นปีแรกเริ่มจับการ ครั้นก่อขึ้นไปจนถึงปากระฆังแล้ว ร้าวครากไปด้วยช้างล่างนั้นบาง ก็พังทลายเสื่อมลงมา ในวันจันทร์ เดือน 8 ขึ้น 14 ค่ำ ศักราช 1222 ปีวอก โทศก แต่นั้นรื้อขยาย

รากให้กว้างออกไปข้างละ 4 วา ครั้นถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน 11 ขึ้น 5 ค่ำ วางฮิฐฤกษ์ก่อใหม่ตั้งต้นมาแต่นั้น

เมื่อเถลิงถวัลราชสมบัติล่วงไปได้สี่ปี มีพระบรมราชโองการให้หม่อมเจ้าติศ หล่อฐานพระชินสีห์ด้วยทองสัมฤทธิ์ แกนะปั้นเป็นลายโบราณ ได้ยกขึ้นประดิษฐานประกับเทผูกในวันพฤหัสบดี เดือน 8 ขึ้น 8 ค่ำ ปีเถาะสัปตศก ศักราช 1217 ช่างเจาะฐานเทผูกได้สะเก็ดทองหนักช่างเศษ เมื่อการขัดแต่งรักสำเร็จแล้วถึง ณ วันพุธ เดือน4 ขึ้น 13 ค่ำ 166 เสด็จทรงปิดทองทั้งฐานทั้งองค์ด้วยทองประทากล้องสองชั้น แล้วมีการสมโภช 5 วัน เมื่อศักราช 1219 ปีมะเส็งนพศก ณ วันศุกร์ เดือน 10 แรม 1 ค่ำ โปรดให้เอาสะเก็ดทองพระชินสีห์นั้นไปผสมกับเงินทองต่าง ๆ หล่อเป็นรูปพระชินสีห์น้อยขึ้นไว้ เพื่อจะได้เป็นสักการบูชาในพระบรมมหาราชวัง ก้าไหล่ทองค้าหนักห้าตำลึง ครั้งเสร็จแล้ว ถึง ณ วันอาทิตย์ เดือน 7 ขึ้น 11 ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก ทรงบรรจุพระธาตุ แล้วให้มีการสมโภช 4 วัน แล้วเชิญขึ้นพระราเชนทร์ แห่ไปประดิษฐานไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เมื่อศักราช 1221 ปีมะแม เอกศก ทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างวิหารพระศาสดา ศักราช 1225 ปีกุน เบญจศก ณ วันเดือนสี่ ข้างขึ้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ เจ้าพระยานุชิตชาญไชยชักพระศาสดา มาแต่วัดสุทัศน์ขึ้นตั้งในวิหาร พระต่อนั้นร้าวมานาน กระเทือนหักแต่ครั้งชักมาพักไว้วัดสุทัศน์ในครั้งก่อนทรงพระกรุณาโปรดให้ กรมหมื่นวรศักดาพิศาลเอาช่างหล่อมาเทผูกดามให้มั่นคง สะเก็ดทองพระศาสดาที่ตกลงเอาไปหล่อเป็นพระศาสดาองค์น้อย ประดิษฐานไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เมื่อศักราช 1229 ปีเถาะ นพศก ได้พืชพระมหาโพธิมาแต่เมืองพุทธคยาทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างแท่นโพธิสถานเก่ง เช่น วัดปทุมวัน จะทรงปลูกพระมหาโพธิครั้นการเสร็จกำหนดวันจะเสด็จพระราชดำเนินมาทรงปลูก พอแขกเมืองฝรั่งเศสเข้ามาเฝ้า การนั้นสงบเลิกไป ครั้นแล้วเสด็จไปทอดพระเนตรสูรย์ในทะเล ครั้นเสด็จกลับมาทรงพระประชวรไข้ เดือนหนึ่งกับห้าวันเสด็จสวรรคต ดำรงในพระศิริสมบัติได้ 17 ปี กับ 13 โมง ยังไม่เต็มวัน

วันเพ็ญเดือนสิบเอ็ด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าไปสวรรค์ คุรุวารยามเศษบาทหนึ่งเพียงนั้นเกิดเหตุอัศจรรย์ หลายอย่างนานา

เย็นพลบวันนั้น ดาวพฤหัสบดีใกล้จันทร์ช่วงโชติน้ำหนา เสือกพวกว่าเห็น ดาวหางขึ้นมาชี้ทิศเวลาเที่ยงแย่งกันไปว่าหางกว่าศอก เห็นเข้าตกใจ อยู่ริมดาวใหญ่ ดวงหนึ่งเป็นสำคัญ เสือกพวกว่าเห็นที่ยอดสุทธาสวรรย์ เหมือนดวงพระจันทร์ สามวงข้อนเรียง เป็นเกาขึ้นไป เมื่อ

กาลจวนใกล้ ในวันใกล้เคียง มหาธนูขึ้น ทิศบูรพ์โก่งเฉลียง อุกกาบาตตกเคียงประพาสพิธภัณฑ์

เมื่อบ่ายเย็นแล้ว พระบาททรงธรรม ให้อาลักษณ์ นั้นจดหมายเรื่องเรียงเป็นคำมคธ บาทบทสำเนียง ไพเราะเพราะเสียง อ่านขึ้นสลดใจ กับเครื่องนมัสการ พนักงานนำไปบูชา สงฆ์ไชร้ ที่ในปวารณา แสดงปฏิญาณ แต่ต้นเดิมมา แล้วขอขมา ในที่สุดกาล แล้วลาพระสงฆ์ ที่ได้ฟังอ่าน ด้วยราชโองการดังนี้อ่านแสดง ฯ

ยเมเม ภนเต สงฆ์ ชานาตุ มยห ภิกขุกาเล ปุนปปุน มยา เอสา วาจา
ภาสิตา ยโนห มหาปวารณาย ชาโต มาตุกุจฉิโต นิกขนโต กาล กุรุมาโน สเจ
มหาปวารณาทิวเส พาพีหศิลาโน อุโบสถาคาเร มหาปวารณาสนนิปาต นีโต
ตถารูเปน พเลน สมนนาคโต ยถารูเปน พเลน สงฆ์ เตวาจิก ปวาเรตวา สงฆสส
สมมุขา กาล กเรยย ต สาธุ วตสส ต เม อนุรูป อสสาติ เอวรูปิ วาจา
ปุนปนุน ภิกขุกาเล ภาสิตา อิทานิมหิ คหฏโฐ กยาห กาหามิ เตนาห อิเม
สกกาเร วิหาร ปหิณามิ อิเมหิ สกกาเรหิ ปวารณากมม กโรนต สังฆ
ธมมเมว ปูเชมิ เตตาน วิย กตวา อย มหาปวารณา ครุวาริกา ยถา มม
ชาตทิวโส อาพาโธ เม อภิวมมติ เอว ภายามิ อชช กาล กเรยย
อาปุจฉามห ภนเต สงฆ์ จิรปรินิพพุตมปิ ต ภควนต อภิวาเทมิ อรหนต
สมมาสมพุทธ ตสส ธมม นมสสามิ อริยญจ สงฆ์ นมามิ ยมห รตนตตย สรณ คโตมหิ
อจจโย ม ภนเต อจจคตมา ยถาพาล ยถามุฬห ยถาอกุสล โยห ภนเต
อิมสมี อตตภาเว ตถา ตถา ปมตโต อกุสลานิ กมมานิ อกาสี ตสส เม ภนเต สงโฆ
อจยย อจจยโต ปฏิคคณหาตุ อายตี ส วราย
อิทานิ มยา ปญจสุ สีเลสุ สวราธิฏฐาน กต ตสส มตห เอวรูโป
มหสิกาโร อนุฏฐหิยติ สิกขิยติ ปญจสุ ขนเธสุ ฉสุ วิญญาเณสุ ฉสุ สมผสเสสุ
ฉสุ ทวาริกาสุ เวทนาสุ นตเถต โลกสมี ย อุปาทิยมาน อนวชช อสส
อนุปาทาน สิกขามิ สพเพ สงขารา อนิจจา สพเพ ธมมา อนตตา ยถาปจจย
ปวตตนติ เนต มม เนโสหมสมิ น เม โส อตตาติ ย ย มรณ สตตาน ต
อนจฉริย ยโต เอต สพเพส มคโค อปปมตตา โหนตุ ภนเต อาปุจฉามิ วนทามิ
ย เม อปรทธ สพพ เม สงโฆ ขมตุ
อาตุรสมี เม กาเย จิตต น เหสสตาตุร เอว สิกขามิ พุทธสส
สาสนานุคตี กร .

ทุมเศษวันนั้น ท้องฟ้าเป็นควัน หมอกกลุ้มโดยใหญ่ ใช่หน้าน้ำค้าง หมอกลงเหลือใจ บูรณว่าไว้ ทุมเกตุเหตุมี แลดูท้องฟ้า เดี๋ยดำเต็มที ดวงพระจันทร์นี้ แดงกล้าหมองไป

ครั้นถึงเวลา พระสงฆ์ปวารณา เสด็จสวรรคาลัย สมกับเหตุเดิม ที่ได้ตรัสไว้ วันเพ็ญนี้ไซร้ ก็เหมือนวันเดิม เป็นอัศจรรย์ใหญ่ ควรทำในใจ ไว้เชิดชูเฉลิม พระเกียรติต่อไป มาเป็นขึ้นได้ เหมือนพระวาจาเดิม ถูกกาลเวลาไม่ต้องเพิ่มเติม ควรสรรเสริญ เกียรติคุณความดี

ค่ำหนึ่งข้างเช้า ภูมิเทพยเจ้า ที่ปฐมเจดีย์ เข้าสิงหญิงมอญ มาแสดงด้วยดี พระสุธรรมไมตรี ถามว่าอย่างไร ว่าเราจะมา บอกให้รู้ไว้ ตัวเรานี้ไซร้ อยู่มาช้านาน ที่พระปรางค์เจดีย์ เป็นที่นมัสการ วิตกราคาญถึงพระราชา เราเข้าไปเยี่ยม พอถึงเวลา ฝูงเทพยดา ลงมารับไป เวลายามเศษ แห่ห้อมล้อมไสว สมเด็จจอมไทย ขึ้นทรงวอทอง วอเงินอีกอัน มารับท่านนั้น ด้วยวอทั้งสอง พาไปส่งขึ้น บนปราสาททอง มียอดสิบสอง กว้างใหญ่ไพบูลย์ แล้วพาลอยไป ยิ่งแลยิ่งไกล สิบลับลับสูญ เรากลับออกมา บอกให้รู้มูล เหตุท่านสมบูรณ์ ลุคติทางไป

เหตุนี้อัศจรรย์ สำคัญโดยใหญ่ เพราะข่าวนำไป ถึงในสิบโยง เร็วเกินคนนัก เห็นจักไม่โกง เวลาทุมโมง ก็ถูกต้องกัน เสียดายท่านรีบ เสด็จเร็วไปสวรรค์ พระคุณผันต แก่หมู่ราษฎร ให้สัตว์เย็นสว่าง ทั่วทุกนครเปรียบเหมือนจันทร ในวันบูรณมี ที่นี้จักมืด ไม่เห็นรัศมี แสงสว่างเช่นนี้ มาลับสูญไป ท่านมีพระคุณ แก่สัตว์มากใหญ่ ไม่เลือกว่าใคร ถ้วนทั่วทุกคน พระชนม์ท่านนั้น สองหมื่นสามพัน สามร้อยเศษพัน ขึ้นไปห้าสิบเก้า ถูกคราวสูรย์คน เกิดไข้เผาลน เสด็จสวรรคาลัย รัชกาลของท่าน นับได้หกพัน สามร้อยเป็นไป กับเศษห้าสิบ ครบถ้วนลงใน วันปวารณาใหญ่ เดือนสิบวันเพ็ญ ในศักราช 1230 ๘ มะโรงสัมฤทธิศก ฯ

สมเด็จไทยเทพท้าว เมืองสวรรค์
มากยิ่งความอัศจรรย์ ก่อให้
ผิดแปลกชนสามัญ ในโลก
มากเที่ยวบุญท่านไท้ ก่อให้เกิดเป็นฯ

มะโรงสูญศก เมื่อกลางเดือนหก ฝนตกกว่าฟ้น ขึ้นค่ำเดือนสิบ มณฑลพระจันทร์ บังดวงพระสุริยัน มืดหมดสิ้นดวง เป็นสูรย์สรรพคราส ประหลาดใหญ่หลวง ฝูงชนทั้งปวง

ไม่เคยเห็นฟัง นับถอยขึ้นไป ได้มีสูรย์ใหญ่ ดังนี้อยู่ครั้ง แต่ก่อนแผ่นดิน อยู่ทองสร้างวัง เมื่อกรุงเก่าตั้ง ก่อนนั้นขึ้นไป สักสี่สิบเศษ นักปราชญ์กล่าวไว้ สูรย์เช่นนี้ไซร้ ช้านานจึ่งมี ห้าร้อยปีเศษ ในเขตเท่านี้ จึงมีสักที ยากที่หมู่ชน จักได้ประสบ พบเป็นสักหน นานหลายชั่วคน จึงมีสักคราว สิ่งมีขึ้นเล่า ถ้าคนโง่เขลา ไม่รู้เรื่องราว ทางฟ้าอากาศ อุคลิต คราสคราวแผนที่ชี้กล่าว ตรงเยื้องอย่างไร ในเมืองเดียวกัน ก็เห็นต่างได้ ตามห่างตามใกล้ เห็นไม่เหมือนกัน ต้องไปเที่ยวหา ประเทศบางอัน ถูกตรงคราสนั้น จึงมองหมดดวง เป็นสูรย์อัศจรรย์ สาคัญใหญ่หลวง ฝูงชนทั้งปวง ยากจักเล่าเรียน ไม่ใช่การหยาบ ต้องมากความเพียร ฉลาดคิดเชียน คณหารการทำ บังเวียนเชียนวัด ชีดกะจดจำ ต่อปัญหาล้ำ เลิศล้นคณนาจึ่งจักรู้แจ้ง ในเรื่องวิชชา ทายเหมือนด้วยตา เห็นแท้อย่างไร ปราชญ์พวกหนึ่งมา ดาดฟ้าเรือไฟ ท้ายแฟ้จอมไทย หลายอย่างเทียวนา

เมื่อเช้าโมงเศษ ฝนตกลงมา เมฆคลุ้มกลุ้มหนา อาทิตย์ผิดดวง ไม่เป็นเมื่อจับบังลับ ใหญ่หลวงแบ่งแปดสองส่วง จึงสว่างออกมา สี่โมงเจ็ดบาท เห็นชัดเต็มตา จวนถึงเวลา จับหมดสิ้นดวง พอหมดมือประหลาด มิดมืดทั้งปวง ที่ในกลางดวง ที่ในกลางดวง ดำทึบอยู่กลาง ข้างริมขอบนั้น เหลืองดำปนกัน พร้อย ๆ ราง ๆ เป็นขอบรอบวง ดำตรงอยู่กลาง แล้วริมขอบข้าง แปลบปลาบออกมา สีคล้ายวงขอบ หมุนหันปั่นมา ข้างทิศหนึ่งหา เป็นติ่งไม่ยาว ตั้งอยู่ใกล้ขอบ ดูคล้ายดวงดาว แล้วแสงวาบขาว วาบวับออกมา ประเดี๋ยวก็เห็น ขอบดวงสุริยา แลบเลื่อนออก มาแสงวาบหายไป เมื่อมืดอยู่นั้น เข็มวงไล้กัน ไม่เห็นทางไป ดาวเคราะห์ผุดขึ้น เที่ยวเห็นขวัก ไขว่ดวงเล็กอยู่ใกล้ สามใหญ่รายกัน เสือกคนว่าเห็น สองดวงเท่านั้น เป็นพวกดาสั้น เหมือนชาวในกรุง เห็นแต่หนึ่งสอง ไม่มองไม่มุ่ง ว่าลับเครื่องมุง กิ่งไม้ปิดบัง พูดไม่แยบคาย ดูไม่น่าฟัง คำพูดน่าชัง เหมือนของเคยมี จบโดยสังเขป คำแสดงเท่านี้ เล่ามากไม่ดี จะเป็นปดไป เช่นพวกฝรั่ง พอมืดจุดไฟ ชักโคมขึ้นไป ครีดทั่วในเรือ จะประสงค์ไปเล่า ว่ามืดสิ้นเหลือ ที่ในลำเรือ ต้องจุดโคมไฟ จะไปบอกเล่า แก่คนที่ไกล ไม่ให้เกียงได้ อ้างพยานทั้งลำ ที่จริงนั้นมืด มัวคลุ้มสิดำ เหมือนใกล้พลบค่ำ ฤาจวนอรุณ หน้าคนจำได้ ไม่โดนกันวุ่น ท่านผู้มีบุญ แลเห็นแต่ไกล ไม่ต้องจุดเทียน ประทีปโคมไฟ แต่ที่ใกล้ไกล เป็นไม่เหมือนกัน ที่โน่นนั้นดก โมงเช้าสิ้นวัน ในกรุงเทพฯนั้น ดกบ่ายสองโมง

อีกคราวหนึ่งนั้น เดือนเก้ามีจันทร์ แต่ก่อนมะโรง มะแมฝนแล้ง น้ำแห้งขอดโอ่ง แม้คนโอ่โถง บ่นหาข้าวกิน ปีเสด็จประพาส ธรรมราชเขตถิ่น ก่อนจับมืดสิ้น ฝนตกมากมาย ต่อจวนใกล้หลุด หมุนหันถอยคลาย ฝูงคนทั้งหลาย จึงเห็นพระจันทร์ ในกรุงแจ่มแจ้ง

เหมือนแสงกลางวัน แต่แรกจับนั้น เห็นจนหลุดไป สรรพคราสสองนี้ ควรจักจำไว้ ประเทศห่างไกล ยากจักรู้จัก กล่าวเสร็จสิ้นเรื่อง สรรพคราสสูรย์จันทร์ ศักราชสองนั้น สี่ร้อยสิบเอ็ดปี ฯ

จดหมายสรรพคราสสิ้น มีสุรย์
จับหมดบังมิดมุล มืดแท้
ปานพลบฤอรุณ จวนรุ่ง
ของขาวดูเก่าแท้ หนึ่งหน้าพ่อจำ ฯ

เรื่องความเสาศิลาจารึกนั้น แปลเป็นภาษาไทยได้ความดังนี้ ว่าเมื่อมหาศักราช 1269 ศกกุน พระบาทกมรเดงอัต ศรีธรรมราช เป็นพระอุปราชอยู่ ณ เมืองศรีสัชนาลัย เป็นโอรสพระบาทกมรเดงอัตถาไทย ไชยเชฐเมืองสุโขทัย

ครั้นทราบว่าพระบิดาทรงพระประชวรหนัก ก็ยกพยุหแสนยากรกระบวนทัพมาแต่วันขึ้นห้าค่ำ ลุวันเข้าพรรษา ราตรีกาล เสด็จนำเสนาพลเฉพาะทิศทวาร ทราบความปราบศัตรูประหารสิ้นทุกองค์ แต่นั้นจึงเสด็จสีลาเข้าเสวยผเดราช ด้วยเห็นว่าเมืองสุโขทัยนี้เกิดวิบัติอุบาทว์อัศจรรย์ คิดจะฉลองพระชนกพระองค์คืนรักษาพระวงศ์สืบกษัตริย์ต่อไป พระมาเถลิงให้เป็นหัยศรีสุดอัดเลไท อภิเศกถวายพระนามว่า พระบาทกมรเดงอัตศรีสุริยะพงษรามมหาธรรมราชาธิราช เสวยราชสมบัติสืบกันมาแต่1276 ศกมะเมีย เมื่อพระทัยเยือกเย็นอารีแก่สัตว์ ใครจะเอาทรัพย์สิ่งของถวายก็ไม่อยากรับ บังคับให้ทำบุญให้ทรัพย์นั้น เกื้อหนุนดำรงอยู่ในสงฆ์ บรรดาสัปปุรุษพากันเอาพัสดุสิ่งของมา ปรารถนาจะศึกษาเล่าเรียนวิปัสสนา ท่านก็สั่งสอนให้เล่าเรียนขมีขมัน ท่านนั้นมิได้ปรารถนาซึ่งอามิส คิดแต่จะเป็นองค์พุทธ นำสัตว์ที่ต้องเกิดให้ข้ามสังสารทุกข์อย่างเดียว สัตว์บางพวกมีความผิดต้องติดจองจำ เขานำมาถวายก็ทรงพระกรุณาช่วยไถ่โทษโปรดให้พ้นทุกข์

ขณะนั้น คนทั้งหลายทุกด้าวแดนก็มีจิตชื่นชมกันมาแต่ทิศสี่เมืองสุโขทัย เสด็จเถลิงสมบัติรักษาราษฎรด้วยพระกรุราปรานีดังนี้ กิตติศัพท์อันนี้ก็เล่าลือระบือไปนานาประเทศ เหตุดังนั้นพระนามพระบาทกมรเดงอัตศรีสุริยพงษรามมหาธรรมราชาธิราช ได้ยินไปถึงไหนแล้วก็คร้ามขามพระเดชไม่มีใครเสนอ

ในเวลานั้นมีพระเกียรติยศเป็นที่สรรเสริญทุกด้าวแดนประเทศต่าง ๆ ครั้งนั้นให้สร้างราชคฤหเหมปราสาทราชมณเฑียร ขจิตด้วยสรรพรัตนา เนกโสภาคย์พิจิตร บพิตรจึงเอาบาตร

ประเคนพระสงฆ์อภิเศกสมณพราหมณ์ ตปศียติ สงฆ์ทั้งหลาย เผดียงให้เล่าเรียนศึกษาซึ่งศิลปศาสตร์วิชาที่เสด็จไทย ทราบ คือวันอัฏฐมีบูรณมีอามาวสีเพ็ญดับ แลเดือนอาษาฬหาสำหรับเข้าพรรษาอธิกมาสอธิกวารซึ่งจะมีมาแลปีปกติ ไม่มีนักปราชญ์อื่นจะมาปานเสมอด้วยพระองค์ แต่นั้นให้อาราธนาพระเจดีย์และมหาเจดีย์ มาประดิษฐานเป็นพระมหาธาตุ สร้างสังฆราส อาราม วิหาร กุฏิสถานที่อยู่อาศัยพระสงฆ์ และหล่อพระพุทธเท่าพระองค์ด้วยทองสำริด ด้วยหวังพระทัยปรารถนาจะเป็นพระพุทธ นำสัตว์ให้พ้นทุกข์ถึงนฤพาน แล้วให้สิสินนายช่าง หล่อรูปพระนเรศวร พระสุเมธวรดาบส พระศรีอาริย์ รูปพระมเหศวรพระวิษณุกรมประดิษฐานในเทวาลัย มหาเกษตร ไว้เป็นที่นิพัทธบูชา ณ ป่ามะม่วง

พระบาทกมรเดงอัด ศรีสุริพงษรามมหาธรรมราชาธิราช ทรงเล่าเรียนพระไตรปิฎก พระสูตรวินัย พระอภิธรรม โดยโลกาจารย์ทรงทรมานสั่งสอน ยติพราหมณ์ปศิว ทรงบัญญัติศาสตราคมธรรมเนียมด้วยทั้งเนปร ไชยาศิสาธารณ์ คือคติตำราทินปาฏิบทมาส ศวไรยะคราส จันทรคราสยังเศษ ทรงพระปรีชาโอฬารึก วิจารณคุณไม่มีใครจะยิ่งกว่า อาจจะเลือกสรรพิจารณาให้รู้แน่ถนัดในอธิกมาศทินปารนักบัตรสังเกตดูโดยกรรมประสิทธิ์ สมเด็จบพิตรอาจถอนจะลบ ยกเป็นปีเดือนดามศิลปคณนา อนุสิทธิศักดิ์พระคัมภีร์ทุกมาดรา มิได้เคลื่อนคลาดเลย เสด็จเสวยราชพิภพศรีสัชนาลัยสุโขทัยได้ 22 ปี

ลุถึง 1283 ศกฉลู สมเด็จบพิตรไชยราชบัณฑิตย์ไปอัญเชิญมหาสามีสังฆราชอันมีศีลเรียนจบพระไตรปิฎกอันสถิตอยู่ ณ สังกาทวีป มีศีลาจารย์ รู้กระทั่งครบโดยมากแต่ครจันทรมาจุมรรศันธร จึงใช้สิสิน นายช่างให้ปลูกกุฏิวิหาร ณ หว่างป่ามะม่วงอันมีในทิศปัจจิมเมืองสุโขทัยนี้ ปราบราบเทศรายเสมอในทางไป ราวกับพระวิษณุกรรมมานฤมิตก็ปานกัน เมื่อได้สมเด็จพระมหาเถรกับภิกษุสงฆ์ทั้งปวงมา พระบาทกมรเดงอัดให้จัดหมาก ข้าวตอก ดอกไม้ ธูปเทียน บุษกล บงกช และธง ทำสักการบูชาตลอดมรรคา ใช้ให้อำมาตย์มนตรี ราชตระกูล ทั้งหลายไปทำสักการบูชา แต่เมืองอู่ มาจนถึงเมืองเชียงทอง เมืองจันทร์ เมืองวารตลอดถึงเมืองสุโขทัย คาวุดหนึ่งจึงให้กวาดพระราชมรรคาตั้งแต่ทวารทิศบูรพาไปจนทวารทิศปัจจิมต่อป่ามะม่วง ซึ่งปลูกกุฏิวิหารสถานที่เกษมไว้นั้น ประดับพระราชมรรคานั้น เกษมสำราญ ประไพยูรศักดิ์ราวหากทางสวรรค์ จึงอาราธนาพระมหาสามีสังฆราชเข้าพรรษาสินไตรมาส เมื่อจุติพรรษาแล้วทำการฉลองพระสำริดที่หล่อเท่าพระองค์พระพุทธกมรเดงอัด ประดิษฐานไว้กลางเมืองสุโขทัย โดยบุรพทิสสถานพระมหาธาตุนั้นแล้วฟังธรรมทุกวัน ตั้งแต่ค่ำหนึ่งลุบูรณมี คิด พระราชทรัพย์อันดีพระราชทาน ทองคำชั่งสิบ

เงินชั่งสิบ อุฬารภัณฑ์ต่าง ๆ อย่างละสิบ สลาวิจรเกศหมากประกัน 4 บาท เครื่องกระยาทาน ทั้งหลาย นานาเนกประการ

เมื่อออกพรรษาลุอัฏฐมี พุธวารบุรณพศุฤกษ์ ณ ค่ำวันนั้น พระบาทกมรเดงอัตศรีสุริยพงษรามมหาธรรมราชาธิราช สมาทานศีลเป็นดาบส บวชเฉพาะเนตร พระสุจนปฏิมา อันประดิษฐานบนมณเฑียรซึ่งเสด็จบูชาทุกวัน แล้วจึงอัญเชิญพระมหาสามีสังฆราชเถรภิกษุสงฆ์ทั้งปวง ขึ้นบนเหมปราสาทมณเฑียรจึงบวชเป็นสามเณร เมื่อจะขอศีลนั้นพระบาทกมรเดงอัตเสด็จยืนขึ้น ยกอัญชุลี นมัสการพระสุจนปฏิมากับพระไตรปิฎก พระสามีสังฆราชทรงอธิษฐานดั่งนี้ว่า ผลบุญที่อาตมาบวชต่อศาสนา พระพุทธกมรเดงอัต คราวนี้อัต ไม่ปรารถนาจักรพรรดิสมบัติ อินทรสมบัติ พรหมสมบัติ อัตตั้งปรารถนาข้อขึ้นอัตองค์ เป็นพระพุทธนาสัตว์ข้ามไตรภพนี้เถิด อธิษฐานดั่งนั้นแล้วจึงรับสรณาคมน์ ขณะนั้นแผ่นดินก็ไหวทุกทิศ ครั้นบวชแล้วจึงทรงจรดไม้เท้า ลงจากสุพรรณปราสาทบาทจรไปลุไพรมะม่วง พอประดิษฐานพระบาทลงยังธรณี ปถวีนี้ไหวยิ่งทุกทิศหินสารทเข้าพรรษาวันนั้น ซึ่งเสด็จออกเสวยอยู่ปรโยศ ขณะนั้นไม่ควรเลยสรรพ ไม่เสบย เสพย์นาวาอากาศดาษสุริยเมฆา จันทร์ปราบกับดาราฤกษ์ทั้งปวงยิ่งกว่าทุกวัน ด้วยฉะนั้นจึงเสด็จบวชเป็นภิกษุ ณ ระหว่างพุทธสีมานั้น

ในขณะนั้นมีนาคราชหนึ่งอยู่โดยบูรพทิศสุโขทัยนี้ ยกพังพานขึ้นสูงพันคน แปรดาเฉพาะป่ามะม่วงนั้นเห็นลอยผลุดพลุ่งกลางอากาศลงต่อแผ่นดินนี้ ดูสูงเป็นคลองมีอำนาจประไพยิ่งนัก หนึ่งได้ยินสำเนียงระฆังดนตรีดุริยางค์ใกล้โสตของชนคณาทั้งปวง บรรดาที่อยู่ ณ ที่นั้นย่อมเห็นมหัศจรรย์ทั่วทุกแห่ง ด้วยเสด็จทำพระบารมีเผื่อญให้เป็นมหัศจรรย์มีหลายอย่าง เมื่อทำอัษฎางคิกศีล และเมื่อทำบารมีสัจนิพระขพุง เดือนนั้นเป็นดิมหไม่มีฝนด้วยอำนาจศีลกัน ทั้งทำซึ่งคำสัจ ปถวีก็ประวัติกัมปนาท ยังฝนบนอากาศให้ตกลงมา ณ ฤดูแล้ง แสดงอัศจรรย์ในการสร้างพระบารมี จึงจดหมายจารึกลงไว้ให้ถ้วนถี่ในแผ่นศิลา เพื่อจะให้เป็นพระเกียรติยศต่อไป ณ ภายหน้า

ลำดับนั้นบรรดามนตรีอำมาตย์ โหราราชบัณฑิตวิทยาจารย์ เศรษฐีมหาศาล ราชประยูรวงศ์ ก็มาประชุมพร้อมจำนงจะให้หย่าผนวช สมเด็จบพิตรก็ให้ชุมนุมพระสงฆ์สามีเถรานุเถรทั้งปวง มาปรึกษาพร้อมกันกับพระราชประยูรวงศ์ ณ สัณฐาคารสถานชื่อ สันธติศาลา พระบาทกมรเดงอัตมีพระบัณหูรกรุณาปรานีบรรดาสงฆ์สามีจะให้ทราบทั่วกัน ด้วยธรรมเนียมการจะหย่าผนวชแล้วพระองค์ก็ออกพระโอษฐ์เปล่งวาจาหย่าผนวชผลัดผ้ากาสาวพัตร์ทั้งปวง ถวายพระนามพระบาทกมรเดงอัตศรีธรรมมิกราช ครั้นต่อมาเป็นมหาธรรมมิกราช ขณะนั้นสาธุชนทั้งหลายบรรดาที่มี

ใจอารีต่อธรรม ก็มาวิงวอนให้พระองค์ช่วยแนะนำสั่งสอนในธรรมที่จะเป็นคุณในชาติหน้าสิ้นกาลนาน ภิกษุบริษัทมาวิงวอนให้พระองค์ช่วยแนะนำสั่งสอนในอัษฎางคิกมรรค ฝ่ายอำมาตย์มนตรีเสนาประชาชนทั้งปวง ก็พร้อมกันผจงจิตปรารถนา จะให้พระองค์โปรดเกสิงราชสมบัติทำนุบำรุงราษฎรสนององค์พระบิดา ฝ่ายพระอนุชาทั้งปวงก็พร้อมกัน อัญเชิญเสด็จให้ลาอานิสงส์ผนวชพระมหาสามีสังฆราชประดิษฐานพอถวายสนองพระชนก

ในกาลนั้นพระองค์มีพระหฤทัยระลึกถึงพระเชษฐาเมืองสัชนาลัย จะเสด็จนำพยุหพลทั้งหลายไปครั้งนั้นราษฎรในเมืองสุโขทัยนี้ สยบแสยงเสียใจต่อพระบารมีเป็นอันมากมินิดพระบาทกมรเดงอัตเลไทย ผู้พระชนกมาละเลยแล้ว จะประดิษฐานต่อราชพงศ์สืบสนองเสด็จคืน เมื่อเป็นดังนั้น ท่านจึงอัญเชิญพระทองคำเป็นพุทธรูปเมืองจันทร มาประดิษฐานเป็นสนองพระองค์พระชนกถวายพระบาทกมรเดงอัตเลไทยผู้เป็นพระชนก อภิเษกเวนเมืองสุโขทัยกับราชสมบัติอันพลด้วยทรัพย์ ราษฎรประชาทั้งปวง แล้วท่านจึงเสด็จไปปราบเมืองหนึ่ง ชื่อศรีจุฑามณราชมหานครอยู่ทิศพายัพเมืองศรีสัชนาลัย เสด็จทอดพระเนตรตามระยะมรรคาไปเห็นว่าหนทางนั้นลำบากยากที่ราษฎรจะไปมาจึงทรงพระกรุณาให้ขุดคลองจองถนน ตั้งแต่เมืองสุโขทัยจนตลอดถึงเมืองศรีสัชนาลัย แลเมืองน้อยเมืองใหญ่ แวะเวียนไปตามระหว่างนั้นด้วยเป็นการบุญฉลองพระคุณพระศพพระบิดา แล้วให้ตั้งด่านมีคนพิทักษ์รักษา อย่าให้คนหลบหนีข้ามเขตแดน หนึ่งอย่าให้เป็นทางเปลี่ยนมีอันตราย ราษฎรจะไปมาค้าขายก็ให้ไปโดยสะดวกสำเร็จด้วยพระบารมี

ในครั้งหนึ่งเหตุต่าง ๆ ที่เป็นอัศจรรย์ก็ให้จดหมายจารึกลงไว้ในเสาศิลา เพื่อคนในภายหลังได้รู้แจ้งประจักษ์ในการบุญบาป รีบทำบุญประพฤติธรรมอย่าได้ประมาทกันทุกคนเลย ซึ่งแผ่นดินไหวใหญ่คราวนี้ก็เกิดขึ้นด้วยอำเภอบุญที่ท่านทำด้วยแท้ เราทั้งหลายไม่เคยเห็นบัดนี้มายลผลบุญปรากฏต่อหู หมวดเราฟังท่านกล่าวหว่างธรรมนี้เถิด ต่อไปควรที่ชนทั้งปวงจะพยายามก่อกุศลบุญให้เจริญทุกคน บาปทั้งปวงพึงละอย่าพึงทำเลย พระมหาเถรไตรปิฎกมาแต่สังกาศวิป สถิตอยู่พระสีโทลโดยทักษิณป่ามะม่วง ไว้ศาสรเสริญเกียรติยศ ซึ่งเสด็จทำผนวชจดจารึกศิลาในระหว่างพุทธสีมาน ป่ามะม่วง โดยทิศประจิมเมืองสุโขทัยนี้แลในหนังสือนี้คำอำสงฆ์ใช้มีวิเศษเป็นสองอย่าง เพ่งเอาคุณอย่างอริยสงฆ์ก็ดี หรือว่าให้ในสงฆ์ทั่วไปไม่เฉพาะก็ดี หรือดังที่คำว่า สังฆทัดอย่างนี้ก็ดีสงไม่มีตัวดังนี้ ใช้ว่า สงบ สงที่มีตัว เช่น สงฆ์เถร สังฆราช สังฆสามีสังฆนายก อย่างนี้ใช้สงฆ์เรื่องความหนังสือเขมรในเสาศิลาสิ้นแต่เท่านี้ ฯ

แท่นศิลาที่ว่ามาข้างต้นนั้น มีความระบุในเสาศิลาที่มาแต่เมืองสุโขทัย แสดงแรกบัญญัติตั้งหนังสือไทยขึ้นใหม่ เมืองนั้นครั้งนั้นยังไม่เป็นเมืองเจ้าเป็นเมืองประเทศราชอยู่เจ้าเมืองเป็นขุนรามคำแหงเป็นผู้ตั้งหนังสือไทยขึ้น จึงได้จดหมายไว้ในเสาศิลานี้ว่า เมื่อมหาศักราช 1214 ศกปีมะโรง ขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ให้ปลูกไม้ตาลนี้ได้สิบสี่ปีเข้า จึงให้ช่างถากขดานศิลาตั้งหว่างกลางไม้ตาลนี้ อัน เดือนดับเดือนหกแปดค่ำ วัดเดือนเต็มทั้งแปดวัน ฝูงปู่ครูเถรมหาเถรขึ้นนั่งเหนือขดานศิลา สวดธรรมแก่อุบาสกฝูงหวย จำศีล ฝิใช่วันสวดธรรม พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ขึ้นนั่งเหนือขดานศิลา ให้ฝูงหวยบุตรเจ้าบุตรขุน ถือบ้านถือเมืองกัน วันเดือนดับเดือนเต็ม ท่านแต่งช้างเผือก กระพัดลยางบ้ายอนยมพอมงาม ช้างซ้ายขวา ชื่อรุปาศรีพ่อขุนรามคำแหงขึ้นขี่ไป ณ พระที่อรัญญิก

พ่อขุนรามคำแหงนี้เป็นบุตรขุนศรีอินทราทิตย์ เป็นขุนในเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ทั้งพม่า ลาว กาวแลไทยเมืองใต้หล้าฟ้าดอน ทั้งไทยเชาไอ้เชาของมาขึ้นมาก ฯ ลุศักราช1207 ปีกุน ให้ขุดเอาพระธาตุออกให้ทั้งหลายเห็น ทำสักการบูชาบำเรอแก่พระธาตุได้เดือนหกวัน จึงเอาลงฝังในกลางเมืองศรีสัชนาลัยก่อเจดีย์เหนือหกเขาแล้วจึงตั้งเวียงผาล้อมพระมหาธาตุเข้าสามด้านแล้ว เมื่อก่อนลายหนังสือไทยนี้ปมีเมื่อศักราช 1205 ศกปีมะแมพ่อขุนรามคำแหงหาใส่ไว้ใจ และใส่ลายหนังสือไทยนี้ ลายหนังสือไทยนี้จึงมีเพื่อขุนเพื่อผู้ใส่ใจ พ่อขุนรามคำแหงนั้นหาเป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลายไม่ หากเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลาย ให้รู้บุญรู้ธรรมแท้แต่คนอันมีในเมืองไทย ด้วยรู้ด้วยหลักด้วยแกล้วด้วยหาญ ด้วยแข็งด้วยแรง หาคนจะเสมอมิได้ อาจปราบฝูงข้าศึกมีเมืองกว้างทั้งหลาย ปราบเมืองตะวันออกตลอด สระหลวง สองแคว ลุบาจายสระคาเท้าฝั่งของถึงเวียงจันทน์เวียงคำเป็นที่แล้ว เบื้องตะวันตก ตลอดคนที่พระบาง แพรก สุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรมราช ฝั่งทะเลสมุทรเป็นที่แล้วเมืองตะวันตกตลอด เมืองฉอด เมืองบางคาพดีสมุทรห้าเป็นแดน เบื้องทิศหัวนอนตลอด เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองพลัวพ้นฝั่งของเมืองชวาเป็นแดนแล้ว ปลูกเลี้ยงฝูงลูกบ้านลูกเมืองนั้นชอบด้วยธรรมทุกคน

หนังสือเสาศิลานี้แก่กว่าหนังสือเสาศิลาที่จารึกเป็นหนังสือเขมร 64 ปี แสดงเรื่องเจ้าแผ่นดินในเมืองสุโขทัยไว้ทั้งสองเสาศิลา ถ้าจะใคร่ทราบกลต้นศักราชทั้งปวง ต้นพุทธศักราช ปีมะเส็งมากกว่ามหาศักราช 621 ต้นมหาศักราชปีเถาะ มากกว่าจุลศักราช ต้นจุลศักราช ปีกุน พุทธศักราชมากกว่าจุลศักราช 1181 ฝิเอา 1181 ลบพุทธศักราชเป็นจุลศักราชแลถ้าจะใคร่รู้ปีเอา 12 หารศักราช นับแต่ต้นศักราชนั้น ๆ ไปเท่าเศษเป็นปีที่ต้องประสงค์วิธีเขาผสมกันดั่งนี้

เอาส่วนที่มากคือ พุทธมหา 560 กับจุลศักราชในปีนั้น คือ 1231 ผสมกันเข้าทั้งสามฐานได้ 2412 เท่าพุทธศักราช ในปีมะเส็ง เอกศก 1231 จงได้ทราบดังนี้ จะได้ไว้คิดสอบศักราชของบุราณ แล ปีมะโรงต้นรัชกาลนี้ พุทธศักราช 2411 มหาศักราช 1790 จุลศักราช 1231 เสาศิลาหนังสือไทย อยู่มาได้684 ปี เสาหนังสือเขมรอยู่ได้ 521 ปี สิ้งปีมะโรงสัมฤทธิศกนี้ ถ้าคิดลบบวกถอยหลังขึ้นไปจนสักร้อยแผ่นดินเจ้าตากสินในครู่หนึ่งขณะหนึ่ง ก็จะทราบความแผ่นดินพระเจ้าตากสินนั้น จุลศักราช 1130 ปีขาลสัมฤทธิศก นั้น ตารานี้วิเศษดีในกาลลบบวกศักราชต่าง ๆ นั้น

ศักราชคิดดังนี้	ชอบชยับ
มีดสับชนสามัญ	ห่อนแจ้ง
ไทยถือว่าสำคัญ	กลเลข
แยบยลคนเก่าแกล้ง	กล่าวอ้างคนไกล ฯ305

(ค)

พระราชพงศาวดารเหนือ

เรื่อง พระร่วงอรุณกุมารเมืองสวรรคโลก

พระพุทธศักราชได้ 500 ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช 86 ปีกุล พระยาอภัยคามินี ศีลาจารย์บริสุทธิ์อยู่ในเมืองหริภุญไชยนคร ยอมออกไปจำศีลอยู่ในเขาใหญ่จึงร้อนถึงอาสน นางนาคอยู่มิได้ ก็ขึ้นมาในภูเขาใหญ่นั้น ก็มาพบพระยาอยู่จำศีล เธอก็มาเสพเมถุนด้วยนางนาค นางนาคอยู่ได้เจ็ดวันแล้วจะลาไป พระยาจึงให้ผ้ารัตตกัมพลแลพระธำมะรงค์ไปแก่นางนาคให้ชมต่างพระองค์ นางนาคก็กลับลงไป พระยาก็เข้ามาเมืองดังเก่า แลนางนาคก็มีครรภ์แก่ และนางนาคก็ว่าลูกตูนี้มิใช่เป็นไข่ แลจะเป็นมนุษย์ทีเดียว และจะคลอดในเมืองนี้มิได้ แล้วจึงขึ้นมาถึงภูเขาที่อาสนแห่งพระยานั้น ก็ประสูติกุมาร ผ้าแลแหวนนั้นนางก็ไว้แก่ลูกตนแล้วก็หนีลงไปเมืองนาค

แลมีพรานพเนจรคนหนึ่ง ออกไปหาเนื้อในป่า ได้ยินเสียงกุมารร้องไห้ แลพรานเข้าไปก็เห็นกุมาร แล้วพรานก็สัญญาว่าลูกท้าวพหลานพระยาแลเห็นตูมากล้วตู แลชังลูกเสีย พรานจึงเอากุมารนั้นไปให้ภรรยาตนเลี้ยงไว้เป็นบุตรบุญธรรม

แลสมเด็จพระเจ้าอภัยคามินีราช ใช้ให้อำมาตย์สร้างพระมหาปราสาทจึงให้เกณฑ์เอาชาวบ้านมาถากไม้ตั้งเสาพระมหาปราสาท และพรานนั้นก็ต้องเกณฑ์มาถากไม้ จึงเอากุมารนั้นเข้ามาไว้ด้วยแลร้อนด้วยรัศมีพระอาทิตย์ พรานนั้นจึงเอากุมารนั้นเข้ามาไว้ในร่มพระมหาปราสาท ปราสาทก็โอนไปเป็นหลายที พระยาเห็นก็หลากพระทัย จึงให้พรานนั้นเข้ามาถามดู แลพรานจะพรางมิได้ก็บอกว่าลูกเขาชังเสียในป่า แลข้าพเจ้าเอามาเลี้ยงไว้เป็นลูก พระยาจึงถามว่ามันผู้ใดอยู่ด้วยกุมารนั้นบ้าง จึงกราบทูลว่ามีแหวนแลผ้าอยู่ด้วยกัน พระยาจึงให้พรานเอามาดูก็รู้ว่าเป็นราชบุตรแห่งตน พระองค์จึงให้รางวัลแก่พรานนั้น แล้วพระองค์จึงให้หาชะแม่นมรับเอากุมารนั้นมาเลี้ยงไว้แล้ว พระองค์ให้กุมารนั้นว่าเจ้าอรุณราชกุมาร

แล้วยังมีกุมารผู้หนึ่งอันเกิดร่วมชาติมนุษย์ด้วยนางอัครมเหสีชื่อว่าเจ้าฤทธิกุมาร เป็นน้องเจ้าอรุณราชกุมาร แลเจ้าพี่น้องทั้งสองร่วมใจกัน แลเจ้าอรุณราชได้พุทธทำนายพระพุทธเจ้าเมื่อไปฉันเพลนอกบ้านปัญจมัชฌคาม และพระยาอภัยคามินีมาคิดแต่ในพระทัยว่า เมืองใดจะสมควร

แก่ลูกแห่งกูนี้ จึงเห็นแต่เมืองสัชนาลัยยังแต่พระราชธิดา แลพระราชบุตรหามิได้ และพระยาอ้ายคามินีจึงเอาเจ้าอรุณราชกุมารเป็นพระยาในเมืองสัชนาลัย ก็ได้นามชื่อพระยาร่วง แลพระองค์จึงให้สร้างพระวิหารทั้ง 5 ทิศ สร้างพระจำลองไว้แทนพระองค์ ติดพระมหาธาตุแลพระระเบียงสองชั้นแล้วเอาแลงทำเป็นค่าย และเสาโคมรอบพระวิหาร และพระองค์ให้หาช่างทองมาทุกบ้านทุกเมือง จึงให้เอาทองแดงมาทำเป็นลำพระขรรค์ยาว 88 ศอกถึงด้าม 5 ศอกกึ่ง ปลาย 3 ศอก แลแก้วใส่ยอด 15 ใบ แลบัลลังก์แท่นรองยอดใหญ่ 9 กำ ตระกูลทองดี 10 ชั้นแลหุ้มทองแดง ขลิบขนุนลงมาถึงดีนคูหา แลสร้างอุโบสถให้เป็นทานแก่พระสงฆเจ้า แลให้สร้างรังพระธาตุเป็นวิหารแลพระเจดีย์ จึงให้ชื่อว่าวัดเขารังแร้ง และพระเจ้าอรุณราชคือพระยาร่วงนั้นแลท้าวพระยาประเทศเมืองใด ๆ จะทนทานอานุภาพพระองค์ก็หามิได้ มาถวายบังคมทั่วสกลชมพูทวีป เพราะพระองค์ต้องพุทธทำนายพระพุทธเจ้า แลอายุพระองค์ได้ 50 ปี พอศาสนาพระพุทธศักราช 1000 ปี จุลศักราช 119 ปีมะโรง นพศก จึงคนอันเป็นใหญ่กว่าทั้งหลายนำเอาช้างเผือกงาดำกับเชี้ยวงูมาถวายแก่พระองค์ ด้วยบุญที่พระองค์ทำหุ่นช้างใส่ดอกไม้ถวายแก่พระพุทธเจ้าแต่ชาติก่อน และเมื่อพระองค์จะลบศักราชพระพุทธเจ้า จึงให้นิมนต์พระอธิตเถร และพระอุปคุตเถร และพระมหาเถรไลยลายคือพราหมณ์ เป็นเชื้อมาแต่พระรามเทพ และพระอรหันต์เจ้าทั้ง 500 พระองค์ ทั้งพระพุทธโฆษจารย์วัดรังแร้ง และชุมนุมพระสงฆ์เจ้าทั้งหลาย ณ วัดโคกสิงคารามกลางเมืองสัชนาลัย แลท้าวพระยาในชมพูทวีปคือไทยแลลาวมอญจีน พม่า ลังกา พราหมณ์เทศเพศต่าง พระองค์เจ้าให้ทำหนังสือไทยเขียน มอญพม่าแลขอมเขียนขอมมีมาแต่นั้น

พระยาร่วงมีพระราชโองการตรัสแก่เจ้าฤทธิกุมาร ว่าพระยากรุงจีนเหตุใดจึงมิมาช่วยลบศักราช มาเราพี่น้องจะไปเอาพระยากรุงจีนมาเป็นข้าเราให้ได้ ครั้นพระยาทั้งสองพี่น้องคิดด้วยกันแล้ว จึงบังคับอำมาตย์ทั้งหลาย ให้แต่งเรือสำหนึ่งยาวแปดวาปากกกว้างสี่ศอก ครั้นได้ฤกษ์วันอาทิตย์เสด็จออกด้วยกำลังน้ำ แลอันเป็นชาติแห่งนางช้างวลาหกเทวบุตร แลนอกนั้นเทวบุตรไปด้วย พระองค์ทั้งสองมีแต่พระขรรค์ธนูศิลป์ ทั้งพระภูมิแลพระพายเจ้าก็พัดพาไป แลนางเมฆขลาเจ้าสมุทรก็ยินดีรักษามิให้เป็นอันตรายไปได้เดือนหนึ่งจึงถึงกรุงจีน แลวันเมื่อไปถึงนั้นยังเกิดเป็นอัศจรรย์ให้เป็นหมอกตกมิให้เห็นพระจันทร์พระอาทิตย์แลจีนทั้งหลายให้ขนลุกหนังหัวพองทั้งเมือง สะท้านสะเทือนหวั่นไหวนักหนา แลพระยากรุงจีนจึงให้หาเสนาอำมาตย์มาชุมนุมในท้องพระโรงแลพิพากษาด้วยกันแล้ว จึงใช้ให้ขุนแก้วกรุงจีนได้เห็นแล้ว จึงกลับไปทูลพระเจ้ากรุงจีน

พระเจ้ากรุงจีนก็รู้ในพระทัยแห่งพระองค์ด้วยมีพุทธทำนายไว้แต่ก่อนอยู่ในเมือง แห่งกูว่ามีไทยสองคนพี่น้องจะข้ามทะเลมาแสวงหาเมีย แลชายผู้หนึ่งจะเป็นเจ้าแก่ชาวชมพูทวีป แลจะลบศักราชพระพุทธเจ้า แล้วแลมาถึงกูนี้เที่ยงแท้แล้ว ครั้นพระยากรุงจีนรู้ในพระทัยแล้ว จึงใช้พลจีนออกมารับพระองค์ขึ้นเรือนหลวงแล้ว จึงสั่งให้นั่งบนแท่นแก้ว แลพระยากรุงจีนจึงถวายบังคมแล้วจึงชวนเจรจา แลพระยาร่วงก็ทรงแปลภาษาได้ทุกประการและพระเจ้ากรุงจีน จึงนำเอาพระราชธิดามาถวายให้เป็นพระอัครมเหสี ด้วยเหตุว่านางนั้นได้ทำบุญไว้ด้วยพระองค์แต่ชาติก่อนมา ได้สร้างพระไตรปิฎกทั้งสามไว้ในพระพุทธศาสนาพระพุทธเจ้ากกุสนธ์ และเมื่อพระพุทธเจ้าเราไปนั่งฉันจังหันในบ้านปัญจมัชฌคาม เป็นนาคให้นำเป็นทานแก่พระพุทธเจ้าเรา เราก็ทำนายไว้ว่านาคนี้จะได้ลบศักราชพรตถาคตเมื่อล้วย 1000 ปี ได้แก่พระร่วงเจ้านี้ แลพระยากรุงจีนก็รู้ทุกประการ อันจะขัดนั้นมิได้จึงให้นางราชกัลยาณีแก่พระองค์เจ้า แลพระยากรุงจีนจึงผ่าตามังกรออกเป็นสองภาค แลช้างหางให้มาแก่พระราชธิดาถ้าแลเมื่อหน้าไปจะมีสาส์นถึงกันแล้ว ให้เอาตราประกบกันดู ถ้าแลเป็นดวงเดียวกัน จึงสันนิษฐานว่าราชสาส์นพระราชธิดา พระร่วงเจ้าจึงมาสู่สำเภากับนางพสุจเทวี แลเจ้าฤทธิราชกุมารทั้งหลาย 500 เป็นบริวารใช้สำเภาไปได้เดือนหนึ่งจึงถึงด้วยอานุภาพแห่งเทพยดา ครั้นถึงเมืองสัชนาลัยแล้ว ขณะนั้นน้ำทะเลขึ้นถึงเมืองสัชนาลัย จึงใช้สำเภาไปมาหากันได้ พระองค์เสด็จขึ้นถึงเรือนหลวงแห่งพระองค์เจ้าแล้ว แลท้าวพระยาทั้งหลายกราบทูลถวายบังคม แลจีนทั้งหลายก็ทำด้วยชามถวาย จึงเกิดมีด้วยชามแต่นั้นมาท้าวไทสองก็อยู่เย็นเป็นสุข ตั้งแต่ทำบุญให้ทานรักษาศีล แลถือความสัจออยู่มิให้พลาดพลั้ง จึงมีตะบะเดชะว่าสิ่งใดก็เป็นสิ่งนั้นทุกอัน แลพระองค์ก็จึงให้เอาพสุจกุมารผู้เป็นน้อง ตั้งพระราชวังอยู่นอกเมือง แลเจ้าพสุกุมาร เจ้าฤทธิกุมาร เป็นอันรักใคร่กันเป็นหนักหนา มิได้ฉันทาโทษาแก่กัน ไปมาด้วยกัน เข้าไปถวายบังคมด้วยกันมิได้ขาดในพระราชวัง

(ง)

จารึกวัดป่ามะม่วง

ด้านที่ 1

คำจารึก	คำแปล
1. 1269 ศก กุร พระบาทกมรเดงญ ฤไทย	1296 ศก(ปี) กุนพระบาทมร-เดงอัญาไทย
2. ราช ด ชา พระเจา ด พระบาทกมรเดงญ ราช ศรีราม	ผู้เป็นพระราชนัดดาของพระบาท กัมรเดงอัญ ศรีราม
3. ราช นา เสนาพลพยูห โผง อวิ ศรีสชนาไลย โม	ราช เสด็จนำพลหยุหเสนาทั้งหลาย ออกมา จากเมืองศรีสัชชนาลัยมา
4. ก ปรด ผคดผคง (หวูง) พล จีร ด เกรา นา พระวิไสย เนา	รีบตบแต่งพลโยธา เดินอยู่ นอกพระวิสัย ณ
5. ปญจมี เกด เชษฐ[1] ศุกรพาร นุ กาล สดจ บนทวล ด เส	วันศุกร์ ขึ้น 5 ค่ำ เดือน เมื่อเสด็จมีพระบัณฑูรให้
6. นา พล โผง..จวล โจ้จบ กบ ทวาร ดิง ปหาร ส	ไพร่พลทั้งหลาย..เข้าระดมฟันประตู ประหาร สัดรู
7. ดรุ โผง ... โหง o โดง โนะ เทบ สดจ สี	ทั้งหลาย... บัดนั้น จึงเสด็จพระราชดำเนิน

8. ลา จวล เสวย พระราช...ทย	เข้าเสวยราชย์...
ไอศวรยยาธิปดย ด สรุก	ไอสูรยธิปัตย์ ในเมือง
9. สุโขทย เนะ โสสนง พระชนก พระชี วิ	สุโขทัยนี้แทนพระบิดา
รวต...กษ	พระอัยกา...กษัตริย์
10. ดร โผง มาน ด จตุราทิศ สยง มาน....	ทั้งหลาย ซึ่งมีในทิศทั้ง 4.....
11. นา..มกุต...ขนชยศรีย เสวตฉตร	น..มกุฏ..พระขรรค์ชัยศรี และเศวตฉัตร
12. อภิเษก โอย นมม พระบาท กมรเดงญ	อภิเษกแล้วถวายพระนามว่า พระบาท
ศรีศรยย	กัมรเดงอัญ ศรีสุริย-
13. พงศรามมหาธรมมราชาธิราช เสวย	พงศรามมหาธรรมราชาธิราช เสวย.....
.....	
14. .....ชารุด	(14 ถึง 49 ชำรุดมาก ได้ความน้อย
15. พว จง โยก สยง เถว เสาขุย....กูน	เข้าใจว่าตรงกับคาจารึกหลักที่ 5 ด้านที่ 1)
16. .....ผอูน พรณ.....	.....น้อง.....
17.....เนะ.....	.....นี้.....
18. .....สยง.....	.....ซึ่ง.....
19. .....(ชารุด).....	.....

20. .....สเดจ บวิดร..... .....สมเด็จบพิตร.....

21. ...โอยทานชีวิต ตร โนะ วิง สุยง เจรน.. ...ให้ทานชีวิตนั้นเป็นอันมาก.....

22. ....โหง.....ปรานี..... .....เทอญ.....ปรานี

23. ....

.....หา .....หา

24. .....โผว โฉลง..สงสารทุข..... .....ทั้งปวง ข้าม..สังสารทุกข์.....

25. .....ข้ารุด..... .....

26. ..หา (หวง)..... โปรส.. ..หา ฝูง.....โปรด...

27. .....(ข้ารุด)..... .....

28. .....สดจ..... .....เสด็จ.....

29. ถึง 32.....ข้ารุด..... .....

33. ...(พระบาท) กมร เดงอญ ศรีศูรยยพงศ- ..พระบาทกัมร เดงอัญศรีสุริยพงษ์รามม-

รามม

34. หาธรมมราชาธิราช..... หาธรรมราชาธิราช.....

35. .....(ข้ารุด)..... .....

36. .....เสวย..... .....เสวย.....

37. -39.....(ชำรุด)..... .....

40. .....โผง..... .....ทั้งปวง.....

41. .....เทบ สดจ..... .....จึงเสด็จ.....

42. ....ศรมณ...พราหมณ ดดปสวิ ยติ ....สมณะ...พราหมณ์ ดาบส นักพรต.....

43. .....(ชำรุด)..... .....

44. .....พระเจดีย..... .....พระเจดีย์.....

45. .....(ชำรุด)..... .....

46. .....พระพุทธ..... .....พระพุทธ.....

47. .....(ชำรุด)....(พระ) .....พระ

48. บาท กมรเดงอญ ศรีศูรยยพงศราม มหาธรมมราชา (ธิราช) บาทกัมรเดงอัญ ศรีสุริยพงศ์ราม มหาธรรมราชาธิราช

49. .....เนะ ด นุ อนตรธานต..... .....นี้ จะเป็นอันตรธาน.....

50. ...รูบพระอีศวร...พระองคบิ บริบูรณโหง รูปพระอิศวร...พระองค์...บริบูรณ์แล้ว

51. (1271) ศกฉลู (มวย[1]) ทนดบ เกด อาษาธ ศุกรพาร บูรวาษาธ ฤกษ หา..	1271 ศก(ปี) ฉลู วันศุกร์ ขึ้น 11 ค่ำ เดือน 8 บุรวาษาฒ นักษัตรฤกษ์...
52. .ศรีสุรโยนนติ กาล สดจ ปรดิษฐา พระมเหศวรรูป วิษณุรูป	เวลารุ่งเช้า เมื่อเสด็จประดิษฐานรูปพระมเหศวร รูปพระวิษณุ
53. .ส. นุ เทวาลยมหาเกษตร ไพรสวาย เนะ.....	ในหอเทวาลัยมหาเกษตร ในป่ามะม่วง นี้.....
54. ..ดปสวิ พราหมณ โผง บูชา นิตย ....ธรมม.....	ดาบส พราหมณ์ทั้งหลาย บูชาเป็นนิตย์ .....ธรรม.....
55. อนตรทธานต เลย o พระบาท กมรเดง อญ ศรี	อันตรธานเลย พระบาทกัมรเดงอัญ ศรี-
56. ศูรยยพงศรามมหาธรมมราชาธิราช ทรงพระปิฎกตรย อาจ รยยน	สุริยพงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช ทรงพระไตร- ปิฎก อาจเรียน

ด้านที่ 2

คำจารึก	คำแปล
1. บรยยน พระวินย พระอภิธรมม โดย โลกาจารยยกฤตยา ทำเ-	พร่ำสอนพระวินัย พระอภิธรรมโดยโลกาจารย์ กฤตยา เป็นต้น
2. นปร โดย พราหมณ ดปสวิ สเดจ บวิตร ญาบด เพท สา-	โดยพราหมณ์ ดาบส สมเด็จ บพิตร ทรง ประกาศ เพท-

3. สตราคม ธรมมนยาย โผง ทำเนปร โชยติสาสตร ด ศิ ตารา ทำ (เนปร)	ศาสตราคม หลักความยุติธรรมทั้งหลาย เป็นต้น โชยติศาสตร์ กล่าวคือ ดาราศาสตร์ เป็นต้น
4. ติ พรษ มาส ศูรยยสราส จนทรคราส เสดจ อาจ ตย (ง) นุเสส	คือ ปี เดือน สุริยศราส จันทรคราส พระองค์ อาจรู้ชั่งเศษ
5. พระปรชญา ด โอลาริก ริ ผาลคุณานต ติ ควร โมก อ.. โกรย นุ ศ	ทรงพระปรีชาโอลาริก ฝ่ายวันสิ้นเดือน 4 ที่ควรมา...หลังศัก-
6. กราช ด อธิค เสดจ ผทิก วิง ศราล ควร ปี ไพกหส อา (จ) ด (ย) ง พรษศ	ราช มีอธิกมาส พระองค์ก็ทรงแก้ไขให้สะดวก ทรงตรวจสอบแล้วอาจรู้ปี
7. อูนาธิกมาส ทินพาร นกษตร นุ สำเกษป คุะ โดย นุ กรมมศิ (ทธิ)	ที่เป็นปรกติมาสและอธิกมาส วันวาร นักษัตร โดยสังเขป และโดยปฏิทินสำเร็จรูป
8. สำเดจ บวิตร อาจ ดก อาจ ลบ อาจ เลก นำ. . ศ.	สมเด็จบพิตรอาจถอน อาจลบ อาจเพิ่ม นำ.....
9. โดย นุ ศิทธิศกติ พระกรมม สบ มาตรา ปรากต ศรียสกีรดติ พยต	โดยประสิทธิภาพในพระกรณียกิจทุกมาตรา ปรากฏเป็นศรีเกียรติยศอันแท้จริง
10. เลยห นุ พรณนา บิ สานฝวรถ เลย สดจ คง ดำรง เสวย ราชวิภพ ด	เหลือที่จะพรรณนาให้ทั่วถ้วยเลย เสด็จประทับ ดำรงเสวยราชสมบัติ ใน

11. ศรีสชชนาลย สุโขทย เนา ฉนา 22
ลวะ ด 1283 ศก ฉลู สเดจ

เมืองศรีสัชชนาลัยสุโขทัยอยู่ 22 ปี ถึง
1283 (11) ปีฉลู สมเด็จ

12. บวิตร เปร ราชบณฑิต เทา อญเชญ
มหาศามิ สงฆราช ด มาน ศิล

บพิตร ทรงใช้ให้ราชบัณฑิตไปอาราธนา
พระมหาสามีสังฆราช ผู้มีศิล

13. รยยณ จบ พระปิฎกตรย ด สิง เนา
ลงกาทวิบ ด มาน ศิลาจารยย

เรียนจบพระไตรปิฎก ซึ่งสถิตอยู่ในลังกาทวีป
ซึ่งมีศิลาจาร

14. รู กษิณาศรพ โผง เพรง อวิ นคร พนน
โมก ลวะ ด มารคคานตร เทบ

คล้ายพระขีณาสพทั้งหลายในโบราณ จากนคร
พัน มาถึงระหว่างทาง จึง

15. เปร สิลปี สดบ สง พระกุฏิวิหาร กลูง
ไพรสวาย ด มาน โด-

ใช้นายช่างให้ฟังคำสั่งปลูกสร้างกุฏิวิหาร
กลายป่ามะม่วง อันมีโดย

16. ย ทิษปศจิม สุโขทย เนะ ปราบ
ราบ จก เกษจ สนเม เถว อุทย

ทิศบัศจิมของเมืองสุโขทัยนี้ ปราบ(พื้นที่)
ให้ราบ ถมทราบให้เใมอ ทำ(ให้)

17. ปรไพ สบ ทิษ รู พระวิษณุกรมม
คิดนิรมมาน กาลนา นุ นา สเดจ

สวยงามทุกทิศ คล้ายพระวิษณุกรรม
คิดเนรมิต เมื่อเวลาที่นาสมเด็จ

18. พระมหาเถร นุ ภิกษุสงฆ โผง โมก
พระบาท กมรเดงอญ เปร

พระมหาเถระกับพระภิกษุสงฆ์ทั้งปวงมา
พระบาทกัมรเดงอัญ ทรงใช้ให้

19. สดบ สลา ลาช ทยน ธูป บุสป
กลปพฤกษ สง..เถว บูชา ตรา

จัดหมาก ข้าวตอก เทียน ธูป ดอกไม้
กัลปพฤกษ์ ปลูกสร้าง...ทำการบูชา

20. บ มารคค เปร อมาตย มนตรี
ราชกุล โผง เทา ทลทวล บูชา ส

ตลอดหนทาง ใช้ให้อำมาตย์มนตรี
ราชสกุลทั้งหลายไปต้อนรับ บูชาสักการะ

21. กการ อวิ สรุก โฉด โมก ลวะ ชยงโทง
ดล สรุก บางจนร

จากเมืองฉอดมาถึงเมืองเชียงทอง
ถึงเมืองบางจันทร์

22. บางพาร รววจ ลวะ สุโขทย เนะ
มวย รววด เทบ เปร โบส กุรา

บางพารแล้วถึงเมืองสุโขทัยนี้
อันหนึ่ง แล้วจึงใช้ให้ปัดกวาด

23. ศ ชัระ พระราชมารคค อวิ ทวาร ติ
บูรวว เทา ลวะ ทวาร ติ ปศจิม ดล ด

ชาระทางหลวงจากประตูใน
ทิศบูรพาไปถึงประตูในทิศปัศจิม ถึง

24. ไพรสวาย นา สง กุฏิวิหาร สถาน
สยง ดสส นุ วีดาน ด วิจิตร

ป่าละเม่างและปลูกสร้างวิหาร สถานที่
กางเพดานอันวิจิตร

25. พวำ เลง รววจ รศมิยาทิตย มาด
บหลาย บหลวง ชวนิกา รัยวล วิง

ไม่ให้แสงตะวันร้อน
ให้แขวนพวงดอกไม้

26. ยตรา บัคบ อนตราล กราล นุ พสดร
เบญจรงค พวำ เลง ติ ด พุ

เสด็จไปสั่งให้ปูลาดผ้า
เบญจรงค์ ไม่ให้เปื้อนพระบาท

27. ทธบาท จุะ ด ธรณิ สบ อนเล เถว
พระ บูชากริยา โผง เจรน

ที่เหยียบลงบนพื้นดินทุกแห่ง ทำ
การบูชาทั้งหลายเป็นอันมาก

28. เพค พวำ อาจ ติ คณนา ถา ปิ
อีสส เลย โทะ นุ ปรยบ เมล พระ

เหลือเกิน ไม่อาจคณนาว่า
สิ้นสุดเลย แม้จะเปรียบดู พระ

29. ราชมารคค โนะ ปรไพ ยวร สก
วรคค รูหาน ผลู สวรรคค เทบ อาราธนา ม

ราชมรรคานั้น ก็สวยงาม
ดังทางสวรรค์ จึงอาราธนาพระ

30. หาสามี สงฆราช จวล พระพรษา อีสส
ไตรมาส กาล นุ จุญ พระ

มหาสามีสังฆราชเข้าพระพรรษา สิ้น
ไตรมาส เมื่อออกพระ

31. พรษา เกว มหาทาน โฉลง พระ
สริด ติ ศิด ปรสวง พระองาค พระพุ-

พรรษา ทำมหาทาน ฉลองพระพุทธรูปสาริด
ที่ทรงหล่อเท่าองค์พระพุทธ

32. ทธ กมรเดงอญ ปรดิษถา ทุก กนดาล
สรุก สุโขทย เนะ

พระผู้เป็นเจ้า ประดิษฐานไว้กลาง
เมืองสุโขทัยนี้

33. โดย บูรววสถาน พระมหาธาติ โนะ
สดบ ธรรมม สบ ไถง อวิ มวย

โดยด้านทิศบูรพาของพระมหาธาตินั้น
ทรงฟังธรรมทุกวัน แต่ขึ้นค่ำหนึ่ง

34. เกด ลวะ บูรณมิ ด ศิ ราชทรพย ด
ชา พระทาน บาส ชยง 10 ปรา

ถึงวันเพ็ญ คือ พระราชทรัพย์ ที่
เป็นของพระราชทาน(คือ) ทอง 10 ชั่ง

35. ก ชยง 10 ขวท ลาร 10 สลา สาร 2
จีพร เกษ 4 บาด พจุระ เขนย ขนล กนเท

เงิน 10 ชั่ง เบี้ย 10 ล้าน หมาก 2 ล้าน
จีวร 4 กระแส บาตพจุระ หมอนหนอน หมอนนั่ง

36. ล รูว โนะ ชกก o ริ กริยาทาน
บรจร โผง ด ไท ติ โสด อยด

เสื่อ จำนวนเท่ากัน ส่วนกระยาทาน
บริขารทั้งปวงอื่น ๆอีก อเนกประการ

37. คณนา อเนกปรการ o กาล จุญ พระ
พรษา ลวะ อสดมี โร

จะนับมิได้ เมื่อออกพระ
พรรษา ถึงแรม 8 ค่ำ

38. จ พุทธพาร บุนรววสูฤกษ นา สงาจ
ไถง โนะ พระบาท กมร เด

วันพุธ บุนัพสุฤกษ์ ในค่ำ
วันนั้น พระบาทก้มรเดง

39. งอญ ศรีศูรยยพงศรามมหาธรมมราชา
ธิราช ก สมาทาน ศีล

อัญ ศรีสุริยพงส์รามมหาธรรมราชา
ธิราช ก็สมาทานศีล

40. ชา ดาบสเพส ไอ เพนก พระ
สุพรณปรติมา ติ ปรติสถา เล

เป็นดาบสเพศ เฉพาะพระเนตรพระ
พุทธรูปทอง ที่ประดิษฐานอยู่บน

41. ราชมนทิร นา สดจ นมสการ บูชา
สบ ไถง เลหย เทบ อญเช

พระราชมนเทียร และเสด็จไปนมัสการบูชา
ทุกวัน แล้วจึงอาราธนา

42. ญ มหาสามิ สงฆราช เถรานุเถร
ภิกษุสงฆ โผง เถล

พระมหาสามีสังฆราช พระเถรานุเถร
ภิกษุสงฆ์ทั้งหลายขึ้น

43. ง เล เหมปราสาทราชามนทิร เทบ
บวส ชา สามเนร o

บนปราสาทราชมนเทียรทอง จึง
บวชเป็นสามเณร

44. กาลนา นุ บวส สวๆ ศิล โนะ
พระบาทกมรเดงอญ ศรี

เมื่อเวลาจะบวชขอศีลนั้น
พระบาทก้มรเดงอัญ ศรี

45. ศูรยยพงศรามมหาธรมมราชา
ธิราช สดจ ฌร เถลง

สุริยพงศ์รามมหาธรรมราชา
ธิราช เสด็จยืนขึ้น

46. เลก อญชุลี นมสการ พระสุพรณ
ปรติมา นุ พระปิฎกตร

ยกอัญชลีนมัสการพระพุทธรูปทอง
และพระไตรปิฎก

47. ย ดี ปรดบ ทุก เล พระราชมนทริ — ที่เก็บไว้บนพระราชมนเทียร
นุ มหาสามิ สงฆราช — กับพระมหาสามีสังฆราช

48. อธิสถาน โรยห เนะ นุ ผลบุนย — ทรงอธิษฐานอย่างนี้ว่า ผลบุญ
ติ อญ บวส ด สาสน พระ — ที่อาดมาบวชในศาสนาของพระ

49. พุทธ กมรเดงง อญ รุว เนะ อญ — พุทธ พระผู้เป็นเจ้าครั้งนี้ อาตมา
พวำ ตณฺหนา จกรพรตติสธบดติ — ไม่อยากได้จักรพรรดิสมบัติ

50. อินทรสบตติ พรหมสบตติ อญ — อินทรสมบัติ พรหมสมบัติ อาตมา
ตณฺหนา สวำ เลง อญ อบาน ชา — อยากขอมอบอาตมา ปรารถนาเป็น

51. พระพุทธ ปิ นำ สตว โผง โฉลง — พระพุทธเจ้า เพื่อนำสัตว์ทั้งปวงข้าม
ไตรภพ เนะ คุะ อธิษถาน โระ — ไตรภพนี้ ครั้งอธิษฐานอย่าง-

52. โนะ เสหย เทบ โยก ไตรสรณาคม o — นี้แล้ว จึงรับเอาไตรสรณาคมน์
กสณ โนะ ไผท ก — ขณะนั้น พื้นดินตอนล่าง

53. โรม เนะ กเกรก สบ ทิษ — นี้ ก็หวั่นไหวทุกทิศ
อธิษถาน บวส เลหย เทบ ทร — อธิษบานบวชแล้ว จึงทรง

54. ง พระจร ด จุะ อวิ สุพรณปราสาท — เสด็จลงจากปราสาททอง
บาทจาร เทา ลวะ ด พระ — บทจรไปถึง

55. ไพรสวาย นา เสดจ ปรติษถา — ป่ามะม่วง เวลาที่เสด็จวาง
พระบาท จุะ ด ธรณิดล ปร — พระบาทลงพื้นธรณี

56. ถวิ เนะ ปรกมปิต วิง สบ ทิส แผ่นดินนี้ ก็หวั่นไหวไปทุกทิศ

โสด ด รณเณาจ โนะ ส่วนในห้วงน้ำนั้น

ด้านที่ 3

	คำจารึก	คำแปล
1.	.....จล จ. ไกง จ....จุญ.....	.....ถม....วัน....ออก.....
2.	....ร เลย.....กาล.....	.....เลย.....เมื่อ.....
3.	.ย.ด...กษ.....ย เลง...ร ...	.....
4.	...โนะ เทบ สดจ.....	...นั้น....จึงเสด็จ.....
5.	.....มาน นาคราช.....	.....มีนาคราช.....
6.	.....(ชำรุด).....	.....
7.	.....ย.....	.....
8.	.....โร.....	.....
9.	.....ศวิ.....	.....
10.	.....ริ ชนคณ.....	.....ส่วน ประชาชน.....
11.	.....มหาศจรยย.....	.....มหัศจรรย์.....
12.	.....โนะ บิ มาน.....	.....นั้น อันมี.....
13-45	.....(ชำรุด).....	.....
46.	.....มา ด ชา วฤทธิ....	.....อันเป็นพฤทธิ.....
47.	.....พระชนก โอย นาม พระ.	.....พระบิดาพระราชทานนามว่าพระ....
48.	.....ย . ราช..อภิเษก...	.....ราช.....อภิเษก.....
49.	.....ราชสัมบตติ..วล นุ.....	.....ราชสมบัติ.....
50.	....เทา .รก สรุก มวย โชมะ .ศรี..ทา	....ไป...หาเมืองหนึ่งชื่อศรี.....
51-60	.....(ชำรุด).....	.....

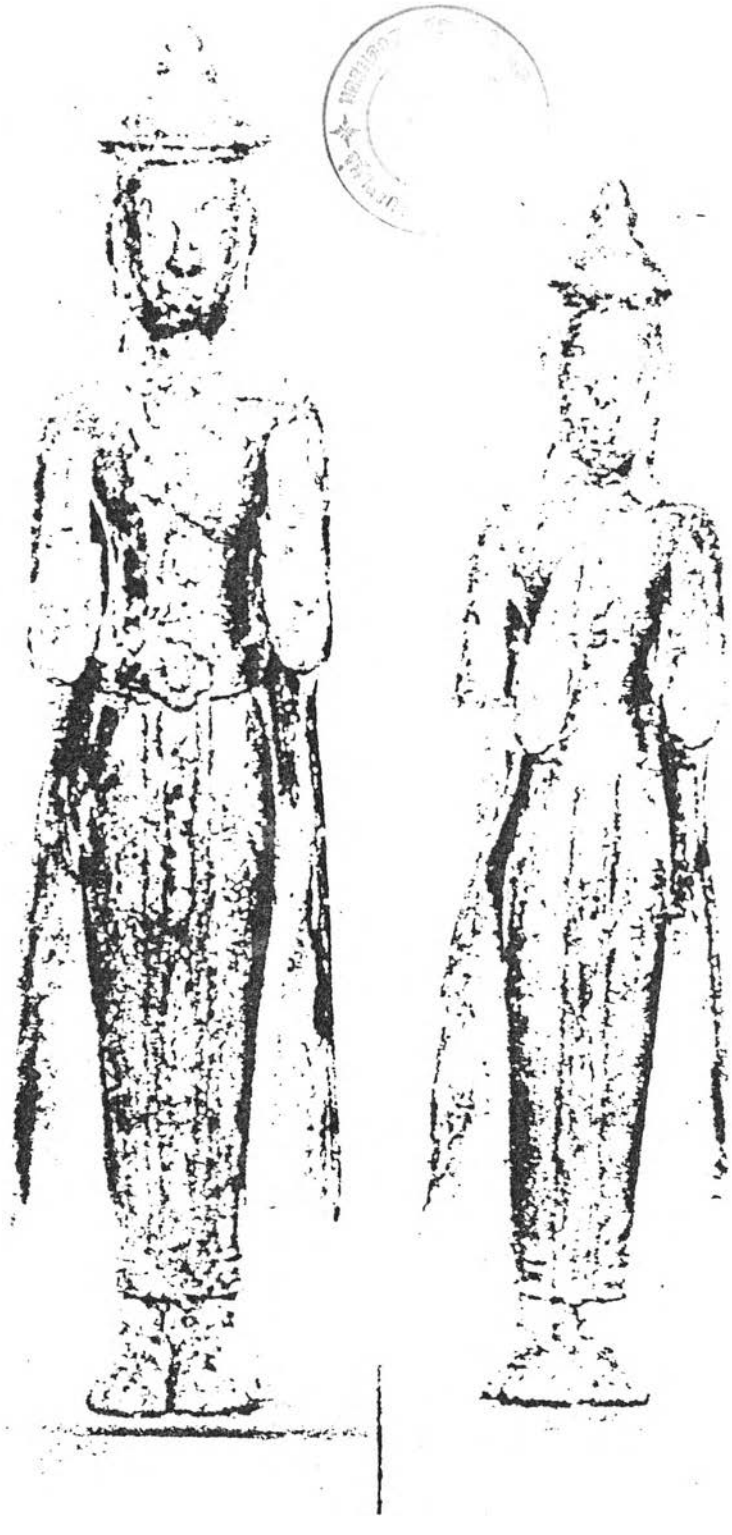

พระบรมรูปพระร่วงพระสือ (รุ่น ที่ 2 ปี พ.ศ. 2127

(ฉ)

แผ่นพิมพ์ดินเผาพระบรมรูปพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ สมัยพ่อขุนพระรามคำแหง

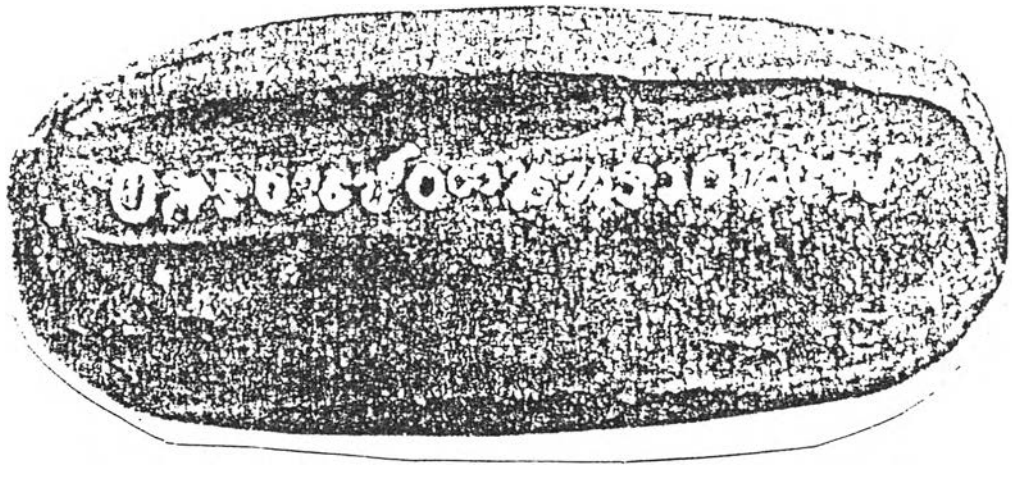

"ศรีอินปดินทราทิตย์"

จารึกลายเสือไทย (ด้านหลัง) แผ่นพิมพ์ดินเผา พระบรมรูปพ่อขุนศรีอินทราทิตย์

(ข)

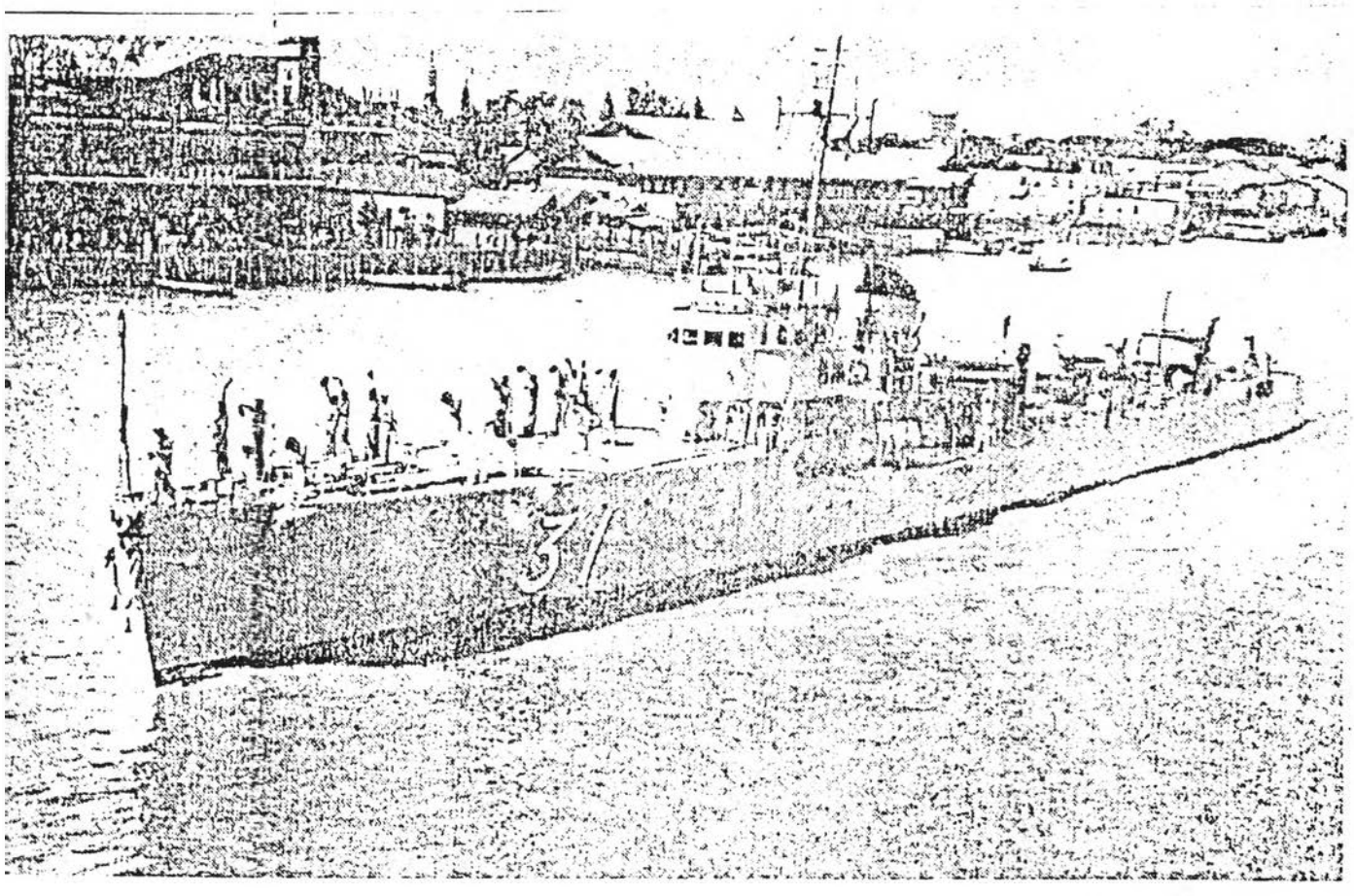

เรือรบหลวงพระร่วง

ประวัติผู้เขียน

นางสาวสมศรี ชัยฉันชยา เกิดวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2507 ที่อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ สำเร็จการศึกษาปริญญาตรีศึกษาศาสตรบัณฑิต สาขาสังคมศึกษา ภาควิชาสังคมศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ในปีการศึกษา 2530 และเข้าศึกษาในหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. 2531